

82.5(2кларач)2 4.3 - кар: 2318

0-72 ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА

КЪАРА
СУУНУ
КЪАТЫНДА

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА

КЪАРА
СУУНУ
ҚЪАТЫНДА

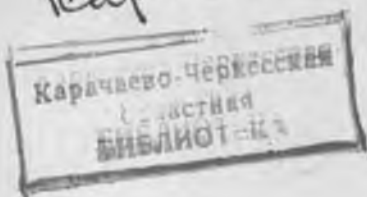
*Къарачай-малкъар
халкъ джырчылары
юслеринден*

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1981

2.3(2 кар.)
072

кар: 2318

© Ставрополь книга басманы
© Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1981

АВТОРДАН

Бу китабха бурун заманда эмда бусагъатда джашагъан къарачай-малкъар джырчыланы бир къауумуну юсюнден талай очерк киргенди. Авторну мураты халкъ джырчыланы бютеу барысыны юсюнден ханар айтыу тюлдю, аланы бир къауумуну юслеринден айта, халкъны эркинлик ючюн кюрешинде, джамагъат джашауда, халкъны тил байлыгъын ёсдюрюуде джырчыланы уллу магъаналарын кёрдюсюудю.

Китабны атына «Къара сууну къатында» деб нек аталгъанды? Халкъны тил байлыгъы, ишети, аны джашауу, хар затха къарамы, аууз творчествосу къара суучады: къаллай бир алыб барсанг да, «сууу» таркъайырыкъ неда тюгенирик тюлдю. Аны хар «тамчысын» джырчыла бла сёз устала халкъны учсуз-къыйырсыз сёз байлыгъында, акъыл хазнасындан алыб, таб джыйышдырыб тургъандыла.

«Халкъ суйген аууз творчествону унутургъа... боллукъ тюлдю... «Ленинградчыла, балаларым!» Джамбулну бу белгили сёзлерин бютеу халкъ биледи. Акъынланы чыгъармалары къазах миллет литератураны эмда кёб миллетли бютеу совет литература ны джолунда джашасын эмда ёссюн», —

деб чертгенди Л. И. Брежнев «Целина» деген китабында¹.

Не заманда да, къайсы халкъда да джырчыла бла назмучулары сыйлары уллу болгъанды. Алагъа суйюб тынгылагъандыла, усталыкъларын, билимлерин бек багъалатхандыла. Аны Грецияда джюрюген быллай бир хапардан огъуна ангыларгъа боллукъду. Айтыуларына кёре, ол заманладагъы адет бла, кеслери энчи кърал болур ючюн кюрешген кёзюулеринде, эм кыйын, эм арт сермешни аллы бла, спартачыла Дельфчи билгичге барыб оноулашхандыла. Билгич спартачылагъа былай айтханды: афинчиледен кесигизге аскер башчы тилеб алыгъыз да хорлагъыз.

Билгични айтханына спартачыла бек сейирсингендиле. Нек десегиз, афинчилени атларын айтдырыб тургъанла аскер башчыла тюл, оюмчула бла джырчыла болгъандыла. Алай болса да, спартачыла афинчилеге тилеклерин билдиргендиле. Афинчиле уа, хоншуларын хыликке этерге суйгендиле да, Спартагъа, — аскер башчылыкъгъа, — школда ишлеген Тиртей деб бир асхакъ устазны джибергендиле. Аны кёргенлеринде, спартачыла бютюн да бек мыдахлангандыла.

Алай а Тиртей алапат джырчы болгъанды. Сермешиюну ал кечесинде ол джигит ата-бабаланы эркинликни къалай бек суйгенлерини, аны ючюн джаула бла къалай джигит

¹ Л. И. Брежнев, Целина. М., «Просвещение» 1979, 57 бет.

сермешгенлерини, къаллай уллу джигитлик-де этгенлерини юсюнден, джюреклени титирете, уста джырлаб, аскерчилеге кёл бергенди, учундургъанды. Эртденбласында уа спартачыла джаулауны да къаушатхандыла, иги джырчы иги аскер башчыгъа тенг болгъанына да толу ийнангандыла¹.

Халкъ поэзия, адамланы ангыларына терен сингиб, аланы оюмлулукъларын, эслерин ёсдюргенден сора да насыб, тюзлюк, джигитлик, джюрек халаллыкъ дегенча тии хазналары адамла къалай ангылагъанлары бла шагърей этеди.

Халкъ поэзияны, иги сёзню адамны джюрегине кючлю къатылгъаны белгилиди. «Иги сёзсюз, джашау неди? Тузсуз хантха теппентенгди!» — деб тюз айтханды Мечиланы Кязим. Аны себеби, джырчыла халкъны сёз байлыгъын иги биледиле, сёзлени эм таблары, инджиден мынчакъ тизиу тизгенча, алай таб къурай биледиле, аны бла да къалмай, иги сёзню сейир кючюне кеслери да терен ийнападыла. Аны юсюнден белгилей малкъар джырчы Мечиланы Кязим былай айтханды;

Иги сёзню бычакъ кесмез
Иги сёзню боран элмез,
Иги сёз отда кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез...
Иги сёзню айтхан — эрди,
Акъылы, джюреги кенгди,

1 Литературная газета, 1979. 11 апрель.

Иги сез — халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамчиди,

Бусагъатда, уллу социал тюрлендириулени заманында, сейирлик техника джангылыкъла этилген, космосха учуула бардырылгъан ёмюрде огъуна да халкъ джырланы джашауда магъаналары кем болмагъанды. Адамланы джюреклерини, алгъынча, энтда джырланы излегенлей, суйгенлей, тынгылаб зауукъланганлай турадыла.

Халкъ джырла кеслери бир сейир дунядыла... Да сора джамагъатха алаамат джырланы сейир дунясын берген халкъ джырчыланы эсибизге тюшюрейик, алагъа чексиз джюрек разылыгъыбызны билдирейик!

Халкъ джырланы билген, суйген эмда аланы магъаналарын, макъамларын керти багъалата билген адамлагъа да бюсюреу этейик!

Аллай фахмулу адамланы юсюнден, алагъа халкъны уллу суймеклигин таныта, белгили малкъар поэтесса Зумакъулланы Танзиля былай джазгъанды:

Аперим анга — арну джырлагъаннга,
Джырлай билгенин ангылагъаннга,
Анга айыбсыз не болалгъаннга,
Аны магъанасын ангылаялгъаннга!

Қъарачай-малкъар халкъ джырчыланы
этген джырларын эмда джырлагъан затла-
рын мындан ары да джыяргъа эмда тинтер-
ге бу китаб себеб болур деб, автор толу
ышанады.

«ДЖЫРЧЫ ЕЛСЕ, ДЖЫРЫ КЪАЛЫР...»

Кавказда джашагъан халкъланы кёбюсю кирик ,къарачайлыла бла малкъарлыла Уллу Октябрь социалист революциягъа дери, ненча кюрешселе да, кеслерини миллет басмаларын къураялмагъандыла. Аланы суратлау сауутлары джангыз фольклор болгъанды. Ол себебден халкъ кесини уллу фахмусу бла тин байлыгъын аууз творчествода кёргюзалгъанды. Джигитликни, урунууну, учулукъну юсюнден этилген джырлада, ийнарлада, кюуле бла сарында, бешик джырлада, нарт таурухлада, джомакълада, нарт сёзде халкъны сёзге усталыгъы, чемерлиги ачыкъ танылгъанды. Ол уллу фахму тёлуден тёлуге, туудукъдан туудукъгъа кёчюб баргъанды. Аманлыкъ бла игликни, джахиллик бла билимни, ётюрюк бла картини арасын айырыргъа, оюм этерге юретгендиле таурухла, хапарла, джырла...

Кесини къол кыйыны бла джашагъан халкъ алада джегнучюлени зорлукъларына, артыкълыкъгъа тёзюб болмагъанын айтыб тургъанды. Джырлада, таурухлада, хапарлада махталгъанланы, — джигит, адебли, ангылы, этимли, огъурлу адамланы, — хар къуру да юлгуге тутуб, джаш тёлуге аланы ашхы шартларын сингдиргенлей, аланы юслери бла джаш адамланы юретгенлей келгенди халкъ. Ол фольклор байлыгъын ёмюр-

лени узагына кесине джашау нёгер этгенди, сакълагъанды. Ол себебден аууз-поэтика байлыкъда халкъны историясы, ангысы, иннети, муратлары ачыкъ кёрюнедиле.

Октябрь революциягъа дери Къарачайда эмда Малкъарда джырланы этнучюле да, сакълаучула да, адамланы арасында джайыучула да халкъ джырчыла болгъандыла.

Аланы, халкъны сёз байлыгъын унутмай сакъларча, уллу эслери, алапат суратлау усталыкълары, фахмулары эмда ариу, кючлю ауазлары болгъанды. Къайсы бири да халкъны джашауун, адетлерин, иннетин, муратларын иги билгенди.

Халкъ джырчыла, къара танымасала да, бютеудуния поэзияны ашхы юлгюлерине тенглик этерча, аллай сейирлик джырланы эталгъандыла. Кеслерини джарыкъ, огъурлу фахмуларыны кючюнден, ала халкъны таркъаймазлыкъ тин байлыгъыны суратлау кюзгюсю бола билгендиле.

Джырчыланы адамланы ичинде сыйлары уллу болгъанды. Халкъ аланы бек сыйгенди, багъалата, сыйларын кёре да билгенди. Джырчыланы къуру джыр этнучюлеге, джырланы джырлаучулагъа санаб къоймай, адамла аланы кеслерине ангылы устазгъа, акъыл, эс бернучю онглу адамлагъа тергендиле. Аланы айтханларына бек эс бёлюб, сёзлерине къарагъандыла. Орусбийланы Сафар-Алий «Терк областны Пятигорск округундагъы тау татарлылада нарт батырланы юслеринден таурухла» деген белгили публикациясында аны юсюнден былай джазады:

«Не заманда да джырчыла озарыкъ джерде бироз кюзгъалыу болады: ким бёркюн тюзе-

теди, ким къамасын, ким хазырларын, айтыб къояргъа, джырчы бир табсыз затымы эслеб, ётгюр селекеси бла хыликке этмеге эди деб, хар ким да къайгъылы болуб къаладыла... Не бир къууанч джыйынны, не бир халкъ джыйылыуну джырчысыз болуб бошалыргъа амалы джокъду, эмда аланы къатларында хар ким да, бир ушагъыусуз затлары эслениб, селеке этилирге къоркъуб, кеслерин не къадар таб, джарашыу тутаргъа тырмашхандыла; аланы айтханларына бек эс бёлюрге юрениб къалгъандыла¹».

Таулуланы арасында халкъ джырчыланы сыйлары бек уллу болгъаныны юсюнден белгилли орус поэт М. Ю. Лермонтов «Измаил-Бей» деген поэмасында да джазгъанды:

Джыргъа тынгылаб, джигит джаш тёлю
Басыныб турад отну къатыша.
Бютеу эслерин анга джибериб,
Сюеледиле, кымсызла къартла.

Турады къонакъ олтуруб ташха,
Юсюнде джокъду сауут-сабасы.
Аскерчи кийим керек тюлд анга.

Ехтемди, джарлыд — джырчыд ол, джырчы!

(Кёнюрген Сылпагъарланы К)

Халкъ джырчыланы урунган халкъ не бек суюлюб, не уллу сыйларын кёрсе да, патчахлыкъ властны къуллукъчулары, дин къуллукъчула, байла эмда бийле аланы ызларындан тюшюб, къыйнагъанлай, джолларын кесерге, ауузларын джабдырыргъа къан дыгалас этиб кюрешгенлей тургъандыла. Аны юсюнден «Тауланы джырчысы» деген къарачай-мал-

¹ С. Урусбиев. Сказания о нарских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области. СМОМПК, 1881, вып. I бет.

къар хапарны эсге тюшюрюрге боллукъду. Хапарда Къубатий байны Таукъан деген джырчыгъа этген артыкълыгъы айтылады. Халкъда джюрюген хапар былайды:

«Той-оюн, ашау-ичну, къууанч тамам къызыб тургъан кёзюуде, къолунда да къыл къобузу бла, Таукъан кириб келгенди да эшик юсюнде тохтагъанды. Аны кёргенлей, джарыб, Къубатий былай айтыб буюргъанды:

— Эй, джолда табылгъан, къобузунгу джарашдыр да, мени Чёпеллеу атамы джигитлигин махтаб бир джыр джырлачы!

— Хо, хо, Чёпеллеуню джигитлигини юсюнден бир джырла,— деб, къонакъланы бир къаууму да, самаркъау этгенлерни эслетмезге кюреше, ышарыб, къонакъбайны тилеги джакълагъандыла. Чёпеллеу — джигит тюл, къызбай зат болгъанын, къоркъуу тюшген кёзюучюкде, кесини джанын къутхарыр ючюн, тенгин атыб, къачыб кетгенин бары да биле эдиле.

Къубатийни къатына барыб, къалгъанла эшитмез кирик, акъыртын сёлеше, Таукъан былай деб джууаб бергенди:

— Таубий, мени джырла деб къысма, ачыудан джюрегим ауруб, джырым сарыннга ушаб къаллыкъды.

Къубатийни къаш-башлары туюлгендиле. Къалын акъ къашларыны тюбюнден кёзлери хыны джана, Къубатий джырчыгъа былай айтыб къыджыраб сёлешгенди:

— Сеи джюрегингде мени не ишим барды, таулада учу табхан ит кючюк?

Аллай ачы сёзлеге джаны асыры бек къыйналгъандан, бети агъарыб, Таукъан Къубатийге былай джууаб бергенди:

— Къубатий, сен мени джырымы джангыз бир сёзюн эшитсенг, мени къаргъыш урсун!

Алай айтыб, джырчы керилиб къобузун юйню таш къабыргъасына ургъанды да, чачханды да атханды.

Олтургъанла, джунчуб, джерге-джерге къарагъандыла. Къубатий а, кесин зор бла кюлдюрюрге кюрешиб:

— Иги джырны нохта бауу да иги болургъа керекди,— дегенди.

Алай айтыб, башын силкиб Таукъанны кёрюзюб, Къайырбекге буюргъанды:

— Муну былайдан ары къорат, кесине да таягъынгы аямай бер!

Къайырбек, Таукъанны къолундан тартыб арбазгъа чыгъарыб, Къубатийни башха джумушчуларын да болушдуруб, аяусуз тюйгенди. Къанына боялгъан Таукъан онгсуз болуб джыгъылгъанды. Къубатийни джумушчулары аны, суйреб элтиб, чегетде атыб кетгендиле..»¹

Оиглулукъ таякъны, къамчини кюцю бла джакъланган дуняда джырчылагъа кёб артыкълыкъ этилгенди: аланы каторгагъа ишлерге ашыргъандыла, тутхандыла, кыйнагъандыла, сыйларын тюшюрюрге дыгалас этиб, кюрешгенлей тургъандыла.

Алай а, «къубатийле» не бек кюрешселе да, халкъ кесини джырчыларын джакъланлай, кёлтюргенлей тургъанды. Джырчыла уа, не бек кыйналгъанларына да къарамай, тюзлюкге, урунган халкъны муратларына кертиликлерин тюрлендирмегендиле.

¹ Е. Баранов. Певец гор и другие легенды Северного Кавказа. М., 1914, 11—12 бет.

Халкъны джашауун кѳргюзген, эркинликни, тюзлюкню, гуманизмни иннетлерин махтагъан алапат джырланы этгенлей, джырлагъанлай тургъандыла. Аланы таукел ауазларын киши да тыялмагъанды.

Халкъ джырчыла, сѳз усталыкъны ишине уллу магъана бериб, ишлерини къачан да, толу тындырыргъа тырмашхандыла, джырчыны ишин махтаулу, бек керекли ишге тергеб, халкъны аллында айланган адамлагъа саналгъанларын толу ангылагъандыла, уллу сыйгъа тыйыншы бола да билгендиле.

Халкъ джырчыланы сейир ауазлары къайда эшитилгендиле? Байланы неда оноучуланы тойларында тюл, урунганланы къошларында, джарлыланы, джакъсызланы арбазларында, джамагъат джыйылгъан джерледе, малчыланы отджагъаларында, чалкъычыланы солугъан кѳзюлеринде, сабан оргъан, мюрзеу басхан джерледе эшитилгендиле.

Къарачайлыла бла малкъарлыла не заманда да джырны, тойну-оюнну бек суйген халкъ болгъанлары себебли, къачан да, къайда да джырсыз болмагъандыла. Джыргъа аллай уллу суймекликлери уа кѳб сейир джырланы, кѳб ашхы джырчыланы чыгъарларына себеб болгъаны ачыкъды. Ол огъай, джаш тѳлюде джырлай-тебсей, ийнарла эте билмеген болмагъанды дерча, джарыкълыкъны, джырны алай бек суйгендиле.

Джырлагъа, миллет музыкалыкъ инструментледе согъаргъа суймеклик эмда усталыкъ тамадаладан кичилеге, ата-аналадан

сабийлеге кече, хар тѣлю да кесини заманына кѣре этилген затланы да кѣоша келгендиле.

Халкъ джырчыла джырланы ишден бош кѣзюулеринде этиб тургъандыла. Башха заманда уа, къалгъанлача, ала да урунгандыла: мал кютгендиле, джер сюргендиле, урлукъ атхандыла, мюрзеу джыйгъандыла...

Алай а халкъны арасында, кесини баш ишине джырчылыкъны санаб, элден элге, кѣошдан кѣошха кѣчюб, джырлаб айланганла да болгъандыла. Аллай джырчыланы бирн Джаныбекланы Анна (Къалай улу) болгъанды.

Халкъда джырланы джырлауну талай тюрлю адетлери джюрюгендиле. Кѣбюсюне биреу джырлаб, бир талай адам да анга эжиу этгендиле. Джырны сѣзлерин джырлаугъа «башлыкъ», хор бла, аны макъамына кѣошулуб, сѣзсюз джырлаугъа «эжиу» дегендиле.

Къарачай-малкъар джырланы къалай джырланганларыны юсюнден И. И. Танеев былай джазгъанды: «Эм жангы джырла сѣзлери бла джырланадыла; мен аланы хор бла джырлагъанларын эки кере эшитгенме. Джырны баш макъамын (сѣзлерин да айта) къуру бир адам, кѣбюсюне макъамны хазна да тюрлендирмегенлей, тюз айтыб баргъаннга ушаяракъ, джырлай эди. Къалгъанла уа, сѣзлерин айтмагъанлай, экинчи ауаз бла, акъырыныракъ, тынчыракъ макъам бла джырлай эдиле».

Эжиу джыргъа музыка-сезим магъананы бергенди. Къарачайлыла бла малкъарлыланы эжиге уллу эс бѣлгенлерине халкъда джюрюген нарт сѣзле да шагъатдыла: «Тойну къар-

¹ «Памяти С. И. Танеева», М.—Л., 1947, 198 бет.

нашы — харс, джырны къарнашы — эжну», «Джырына кёре эжнуо», «Къууанчны къамчисн — алгъыш, джырны къамчисн — эжну», д. а. к.

Къарачайлыла бла малкъарлылада эжнуге усталыкъны бек багъалатхандыла. Дотдуланы Ахматны, Хубийланы Харшымны, Батчаланы Апараны, Орусланы Сейитни, Дотдуланы Умарны, Байчораланы Магометни, Магулаланы Таубийни эмда башха уста эжнучюлени атлары халкъны арасында кенг джайылгъандыла.

Къарачайда эмда Малкъарда халкъ джырланы къалай джырлаучуларыны юсюнден А. Н. Дьячков-Тарасов «Уллу эмда Гитче Къарачайны тауларында» деген этнографиялыкъ очеркинде былай джазгъанды: «Къарачайлыла, къойну бютеу мыллыгы къайнай тургъан къазанны тегерегине тизилшиб олтуруб, джырлаб тебретиле, кертисн, биреу джырлай эди, къалгъанлары уа, аны макъамына къошулуб, бирча соза эдиле; бу созулгъан тауушлада не эсе да бир мыдах, бушуулу, бизни мыдах джерлерибизге ушагъан бир зат эшитиле эди...»¹.

Халкъ джырла джырланыучу джерледе: джамагъат джыйылыулада, ныгъышлада, келин келген, къыз чыкъгъан тойлада, жангы юйге кечген эмда башха къууанчлада халкъ джырчыланы эришдириб да джырлатхандыла. Орусбийланы Сафар суратлагъаннга кёре, халкъ джырчыланы эришнулери

¹ А. Н. Дьячков-Тарасов. В Горах Большого и Малого Карачая, СМОМПК, вып. 28, Тифлис, 1900, 109 бет.

былай бардырылгъанды: «Джырчыланы бири джыйылгъанланы арасында мийигирек джерге чыгады да эм алгъа, харс ура, джырны къуру макъамын джырлайды. Къалгъанла уа бары да, ол джырны кесин къачан джырлаб башлайды деб, ашыгъыб сакълаб турадыла.

Ауазын харсха келишдириб, биринчи джырчы кесини джырын джырлаб башлайды. Ол бошаса, дагъыда бир джырчы джырлайды, аны ызындан да — бири. Алай бла, джырчыла кёзюу-кёзюу бары да джырлаб бошайдыла. Джыйылгъан джамагъат солдууун адмай тынгылайды. Бошасала, къууанчдан, дауурдан, къычырыкъладан сора, ашау-ичиу, джырчылагъа саугъала берну башланады»¹.

Айтылгъан фахмулу джырчыла кёб болгъандыла. Алай а эртдерек заманда джашагъан джырчыланы атлары унутулгъандыла. Халкъны эсинде атлары сакъланганла, кёбюсюне, Уллу Октябрь революция келирни аллында джашагъандыла.

Къарачай-Черкес автоном областда эмда Къабарты-Малкъар автоном республикада бюгюн да сау джашагъан бир къауум къарт алгъын талай белгили джырчыны джырлагъанларына тынгылагъанларын айтадыла. Ала кеслерин кёрюб, джырлагъанларын къулакълары бла эшитген махтаулу джырчыланы арасында быланы айырыб чертерге тыйыншлыды: Къочхарланы Къасбот, Джа-

¹ С. Урусбиев. Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области, 3 бет.

ныбекланы Аппа, Семенланы Къалтур, Эттеланы Исмаил, Меккяланы Ёрузмек, Байрамукъланы Кючюк, Бытдаланы Къайсын, Байчораланы Шеке, Настуланы Бати, Боташланы Ажа, Гочияланы Джумарыкъ, Къоркъмазланы Ахлау, Шунгарланы Джарашты, Ёртенланы Таучу, Глоуланы Умар, Хачирланы Юсуф, Чагъарланы Томпа, Аджиланы Таулу, Богашланы Хаджибек, Магулаланы Тотай, Батчаланы Алтын (Сокъур Алтын) д. а. к.

Къочхарланы Къасбот, Джаныбекланы Аппа (Къалай улу), Семенланы Къалтур, Бытдаланы Къайсын, Байчораланы Шеке, уста джырчыла болгъанлары бла да къалмай, жангы джырланы чыгъаргъан адамла болгъандыла.

Ол джырчыла кеслерини чыгъармачылыкъ ишлеринде халкъ поэзияны бек эртде заманладан бери, къб тѣлоюю кючю бла джарандырылыб келген къуралыу джорукъларын, джырлау адетлерини кенг хайырландыргъандыла.

Аны бла бирге, аланы хар бири кеслерини энчи джашау сынамлары берген материалны творчестволу ангысы, фахмусу бла джарыта, жангы оюмла бла суратлау мадарланы, кесини энчи суратлау лагъымларын къошханды.

Аллай фахмулу адамланы джашауларын, творчество джолларын не къадар иги билирге, ангыларгъа тырмашханыбыз да аны ючюндю.

Былайда айтылгъанча, башхалагъа ушамагъан, кеслери энчи затла чыгъарыучу

джырчыладан сора да, Къарачай бла Малкъарда халкъ джырланы джыйыб, эслеринде сакълаб, джырлаб туруучула кѣб болгъандыла. Аланы бири Орусбийланы Исмаилды.

Исмаилны арну, кючлю ауазы бла, сыбызгъы, кыл къобуз-зат дегенча милдет инструментлени согъаргъа уллу усталыгъы болгъаныча, халкъны джыр байлыгъына сюймеклиги да алай уллу болгъанды. Ол джырны, башхаладан къалай эшите эсе, тюрлендирмей, алай джырлагъанды. С. И. Танеев, белгили уста пианист эмда фахмулу композитор, джыйырма халкъ джырны (къарачай, малкъар, тегей, къабарты джырланы) Исмаилдан джазыб алгъанды.

«Тау татарлыланы музыкалары» деген статьясында С. И. Танеев Орусбийланы Исмаилны юсюнден былай джазыгъанды: «Таулула айтыудан, халкъны эсинден аз-аз кете баргъан бек эски кавказ джырланы билген аз адамны бири олду. Бусагъатда аланы сѣзлерин джырлай билген адам къалмагъанны орундады. Ол джырланы макъамларын Исмаил къобузда сѣзлеринсиз согъа эди, анга къошулгъан экинчи биреу а сѣзлерин да джырлай эди.»

«Минги Тауну этегинде» деген этнографиялыкъ очеркни авторлары И. Иванюков бла М. Ковалевский да Орусбийланы Исмаилны юсюнден талай иги зат джазыб къалдыргъандыла: «Орусбийланы Исмаилгъа 54 джыл болады, алай а ол андан эсе джаш кѣрюнеди. Аны субай, бойлу санларында тирилик бла

¹ «Вестник Европы», 1886, январь, 93—94 бетле.

С. И. Танеев Кавказда. Солдан онгнга:

С. И. Танеев, М. М. Ковалевский,
Орусбийланы Исмаил, Аглинцев, Н. К. Михайловский,
И. И. Иванюков (1885 джыл).

кючлю саулукъ таныладыла. Исманл туугъа-
сылы ауругъанма деб билмейди. Ол бютеу
джашагъан джашауун Кавказда ашыргъан-
ды: Петербург бла Москвагъа къуру бир
кере, кесек заманга барыб къайтханды.
Къаллай школда да окъумагъанды, къуру
арабча окъуй биледи, алай а историйдан кёб
затны бек деменгили биледи. Анга китабланы
элге къайтхан кёзюулеринде джашлары
окъуйдула. Кавказда халкъланы таб джер-
лешдириуню юсюнден эмда аланы джашау-
ларыны юсюнден оюмладан аны башы толуду.
Бир джолда, мени бла ушакъ эте тургъанлай,
кесини оюмун джакълар ючюн, Добролюбов-
даң талай затны азбар айтды. Тау татарлы-
лада аты Орусбийланы Исманлдан бек белги-
ли болгъан адам джокъду. Ол эм уста ат

ойнатычуду, эм уста тебсеучюдю, эм уста музыкантды, эм уста темирчиди, эм уста чуркъчуду, столярды, токарды эмда д. а.»¹

Орусбийланы Исмаил кавказ тебсеулени да иги билгенди. Аны юсюнден С. И. Тансевин джазгъанларында кѣб сагъынылады. Къарт-Джурт, Учкулан, Ташкѣнюр, Терсакъгъан деген элlege Исмаил кѣб кере келгенди. Ол элде джашагъанланы барысы да Исмаилны алапат тебсеучюге, уста джырлаучугъа, нарт таурухланы кѣб билген адамгъа санагъандыла. (Кърымшаухалланы Ислам, Диналаны Джайылгъан, Айсандырланы Чомакъ, Эбзеланы Локъман эмда башхала)².

Халкъ поэзиягъа терен сиймеклигин Орусбийланы Исмаил кесини эки джашына да—Сафар-Алий бла Наурузгъа—сингдиргенди. Къарачай-малкъар фольклордан болуб басмадан чыкъгъан биринчи затла аланы атлары бла байламлыдыла.

Миллетни поэзиясыны, халкъны иннет байлыгъыны джазыууна джан аурута, Орусбийланы Сафар-Алий бла Науруз таурухланы, джомакъланы, хапарланы, джырланы джазыб джыйгъандыла. 1879 дж. П. Остряков ол эки къарнашны юсюнден бытай джазгъанды: «Ала кеслерини халкъларыны поэзиясын бек багъалатадыла, кеслери да ол джырланы бир да къуруса да орус тилге кѣчюрюб сакъларыкъ адам табылмай къалады деб бек къоркъадыла. Асыры дыгаласдан эки къарнаш

¹ «Вестник Европы», 1886, январь, 93—94 бетле.

² Ташкѣнюрде 15 ноябрда, 1979 дж. Гѣрюкланы С.-У. Х. (1869 дж. туугъанды) джазылгъанды.

да менге джырланы кёчюр, кеслерини юслеринден да, ангыларгъа болушурча, комментарийле джаз, деб, кёзюу-кёзюу тиледиле...»¹

1881 джылда «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген джыйымны 1 томунда Орусбийланы Сафар-Алий орусчагъа кёчюрюлген тёрт нарт таурухну басмалагъанды: «Ёрюзмек», «Шауай», «Рачыкъау», «Сосуркъа».

Ол таурухланы басмаланыуларыны дагъыда бир иги заты — биргелерине эсгертиуле болгъанларыды. Алада халкъ джырчыланы атлары, тукъумлары, къаллай юйдегиден чыкыгъанлары, нелени джырлагъанлары, не ишлегенлери джазылгъанды. Аны кирик джырла джазылгъан эллени атлары да чертиледиле: Гюрходжан, Чегем элле. Джырчыланы атлары: Мисостланы Исмаил, Джапуланы Бнаслан, Джапуланы Куля (сокъур къыз), Тилланы Магомет, Сохталаны Чабакъчы, Джуртубай улу, Аюсланы Билях, Абдуллаланы Хусейн, Этезланы Маил, Малкъарланы Алий-Мырза.

«Терк областда Пятигорске уездни таулу татарларыны нарт батырланы юслеринден таурухларындан» башха Орусбийланы Сафар-Алий басмада джукъ чыгъармагъанды. Бу акъыллы адамны джазыуу къыйын, джашауу бушуулу болгъанды.

Башында айтылгъан иши басмаланган джыл Сафар-Алий Владикавказда реальное

¹ С. Н. Сафарян. Султан Бек Абаев. Нальчик, 1964, 130 бет.

училищеде окъуй тургъанды. Андан артхаракъда уа — Петровско-Рязумовская академиягъа киргенди (бусагъатда К. А. Тимирязев атлы элмюлк академия).

Академияны бошагъанында, Сафар-Алий Малкъаргъа къайтады. Муратлары, талпыулары кёб фахмулу джаш, ол кёзюуде орус азбуканы тамалында ана тилине джазма джарашдырыргъа тырмашыб кюрешеди. «..Орусбийланы Сафар-Алий, ана тилини тауушларын берирге орус азбуканы хайырландырыб, ана тилини грамматикасын джарашдырыб кюрешеди»,—деб билдиредиле В. Миллер бла М. Ковалевский «Къабартыны тау джамагъатларында» деген история-этнографиялыкъ очерклеринде.¹

Сафар-Алийни муратлары толургъа буюрулмагъанды. Патчахны оноучулары, чурум джарашдырыб, эркинликни суйген ётгюр таулуну Ярослав губернияда Угличге ашыргъандыла. Ол анда Антон Павлович Чеховну къарнашы Михаил Павлович бла танышханды, эмда экиси шохлукъ джюрютгендиле. Аны юсюнден Михаил Павловични джашы Сергей Михайлович кесини «Чеховланы юйдегилери» деген китабында былай джазгъанды: «Угличде Михаил Павловични дагъыда бир танышы бар эди — малкъарлы Орусбийланы Сафар Измаилович. Ол, патчахны власты суйген тауларындан, юйдегисинден айырыб, ёмюрлюк тутмакъгъа Угличге ашыр-

¹ В. Миллер, М. Ковалевский. В горских обществах Кабарды. «Вестник Европы», 1884, 56 бет.

гъан насыбсыз адам эди. Джети джылдан сора Михаил Павлович Орусбийланы Сафарны кесини «Аманлыкъчы» деген хапарында суратлагъан эди. «Бир-бирде Орусбийланы Сафар, джуртуна асыры тансыкъ болгъандан, ачы джылай эди. Ол углич чегетде агъашчы болуб ишлей эди. Кеси да сейир ушакъ нѳгер бола билген, билимли адам эди да, Михаил Павлович аны бла татлы тенг болгъан эди. Антон Павлович къарнашы Михаил Павловични ол малкъарлыны къыйын джашаууну юсюнден хапар айтханына бек эс бѳлюб тынгылагъан эди. Аны юсюнден хапар джазыргъа да ол, Антон Павлович, алландыргъан эди..»

Хапар былай башлана эди: «Кърал къул-лугъуму юсю бла иш чыгъыб, бир джолда узакъда, батмакъла бла чегетлени арасында унутулуб тургъан, минг чакълы бир адамы болгъан бир шахарчыкъгъа къайтдым. Ол тѳгерекле болгъан бары да къар басыб тургъан къарангы мугур джерле эдиле. Алай а мында джай да андан такъыл болмайды, дей эдиле. Саулай шахарда къуру эки орам бар эди. Эки этажлы юй болуб а бир да джокъ эди. Мен ыйых кюн, алкъын джарыкъ заманда барыб тюшгеним себебли, не этерге билмегенден, заман ашырыргъа шахарчыкъны кѳре чыкъдым. Орам бла кетиб бара, бир юйню арбазындан къыбыла табада джашагъанлагъа ушаш тюрсюню болгъан бир къара

¹ С. М. Чехов. О семье Чеховых. Ярославль, 1970, 67—70 бетле.

шинли эркиши чыкыгъанын кёрдюм. Ол узун бойлу, субай санлы адам эди, кесини да мыдах къара кёзлери эмда учу джити кыйылыб джюлюнген къара сакъалы бар эди...»

Танышханларында, Орусбийланы Сафар-Алийни тутмакылыкыгъа ашырыр ючюн, джугъу акцизчини (ашарыкъ затладан налог джыйыучуну — О. Р.) ёлтюрсенин билиб, ол аны юсюнден оноучулагъа айтмай джашырыб тургъанды деб, аны чурумгъа салгъанлары ачыкъланады.

1903 джыл Н. П. Тульчинский «Терк джыйымда» («Терский сборник») «Терк областны Нальчик округундагы таулу татарлыланы поэмалары, хапарлары, джырлары, нарт сёзлери, таурухлары» деб кёб затны басмалайды. Авторну айтханына кёре, китабча теджелген материалны хазна къалмай асламысы Орусбийланы Наурузну дефтеринден алынгандыла...»

Науруз да, къарнашы кибик, Владикавказда реальное училищени бошагъанды. С. И. Танеевни татлы тенги болгъанды. Аны бла Москвада да, кесини туугъан джуртунда да кёб кере тюбешгенди. 1885 джыл а С. И. Танеев, Кавказны кёре, джолоучулукыгъа чыкыгъанында, Орусбийланы Науруз, анга джол нёгерлик этиб, биргесине айланганды. Танеев бла П. И. Чайковский бир-бирине джазгъан письмоларында айтылгъанига кёре, — деб джазады С. Н. Сафарян, — Орусбийланы Науруз Танеев бла байламын ан-

1 М. П. Чехов. Свирель, М., 1969, 59—64 бетле.

дан сора да тохтатмагъанды. Сёз ючюн, 1888 джыл аны биргесине Москвада Уллу Театрда «Евгений Онегин» деген операгъа тынгылагъанды. «Олсагъатда огъуна Танеев Сафарны Петр Ильич Чайковский бла танышдыргъанды. Бу джол а Танеев Науруз бла Исси-Сууда тюбешгенди. Ол Танеевни элге кесине къонакъгъа чакъырады».

Сафарны къонакъгъа чакъыргъан тилегин Танеев табу этиб да къабыл этеди. Ол огъай, биргесине къошуб элтирге деб, П. И. Чайковский да алландырыб кюрешеди. Махтаулу, уллу композиторгъа ийген письмосунда С. И. Танеев былай джазгъанды: «Сен барсанг, Науруз тамам кёлю бла къууанныкъды. Кёб джылланы мындан алгъа, бери келгенинде, мен аны «Онегинге» элтген эдим...²».

Орусбийланы ол замандагъы орус культураны алчы адамлары бла шохлукъларыны юсюнден айта, дагъыда эс бёлюрге керекли бир зат: Орусбийланы юйдегилери Минги Таугъа ёрлеб кюрешинучю орус эмда тыш къралчы альпинистлени юйлерине чакъыргъанлай тургъандыла.

Науруз Исси-Сууда «Тау обществону члени болуб, ишине тири къошулады. Альпинистле бла геологлагъа Минги тау бла аны тегерегин тинтерге кёб болушханды...»³

¹ Сафарян, Султан-Бек Абаев, 156 бет.

² Чайковский П. И., Танеев С. И. Письма. Письмо 177.

³ Сергей Анисимов, Кавказский край (Путеводитель), М.—Л., 1927, 129 бет.

Орусбийлада келген кьонакъ суйген затын джага туруучу китаб болгъанды. Ол китабда алагъа бюсюреу этиб кёб зат джазылгъанды. 1868 джылда ингилиз альпинистле Фрешфильд, Туккер эмда Мур таулу киши Ахияны джол усталыгъы бла Минги Тауну тёппесине ёрлегендиле. Ол китаб да аланы джазгъанлары бла башланады.

Профессор Мушкетов, джазычула Н. К. Михайловский, М. М. Ковалевский, геологла, альпинистле, тюз туристле — орус, ингилиз, немча, француз, итальян туриетле — бары да Орусбийлагъа кьонакъгъа кёб келгендиле. Ачыкъ кёллю халал таулула барына да суйюб къарагъандыла. Кьонакъла да, разылыкъларын билдире, китабха кёб иги сёз джазгъандыла.¹

«Мени акъылым бла, — деб джазгъанды М. Н. Ильина, — Орусбий улуну биринчи кёргеними эмда аны юйюнде ал ингирибизни мен ёмюрде унутурукъ тюлме...²»

Орусбийлары, — атасы бла джашлары, — кеслерини халкъларын, туугъан джуртларын бек суйгендиле. Къарачайлыла бла малкъарлыланы культуралары ёсер ючюн, аланы аууз халкъ творчестволарын сакъларгъа кереклисин ала терен ангылагъандыла. Орус культураны алчы адамларыны къарачай-малкъар джырла бла макъамлагъа эс бёлгенле-

¹ Сергей Анисимов. Кавказский край (Путеводитель), М.—Л 129 бет.

² М. Н. Ильина. Поездка в Сванетию, С.—Петербург, 1913, 75 бет.

рине кѳууангандыла. Аланы кючлери бла талай джыр эмда талай нарт таурух бизге бурун заманда джырланганларыча джетгендиле.

* * *

Джырчыланы, джырларындан сора да, накъырда сѳзлерин, уста чамларын, джашауда къаллай болса да бир ишни юсюнде айтханларын, этгенлерин халкъгъа джайыб, къартла джашлагъа айта, тѳлюден тѳлюге бере, эсде сакъларгъа ёч болгъандыла.

Бюгюн да эски джырланы бир къаууму къалай, къачан, къайда, не чурум бла этилгенлери да белгиледи.

¶ Бусагъатдагъы джырчылада «Къаншаубийни джырын» джырлагъанла кѳбдюле. Ол джырны къалай этилгени бек сейир хапарды. Аны юсюнден Н. П. Тульчинский джазыб басмалагъан эди... Кърымшаухалланы Бекмырзаны тѳрт джашы болгъанды: Элбуздукъ, Къамгъут, Къаншаубий эмда Гилястан.

Ол заманлада джюрюб тургъан адетге кѳре, Бекмырзаны тамада джашыны кичиси Къамгъут Къабартыда аталыгъыны ююнде — Бийбертлада ёсгенди. Ол, ёсюб, хайт деб джаш болгъанында, Бийбертланы сабий къызчыкълары Гошаяхны ариулугъун эслеб, анга тамам бек кѳзю къарайды да, урлаб кеси ёсдюрюрге, артда уа анга юйленирге акъыл этеди.

Бир джолда, табын мараб туруб, иги джарау этилген бир аламат атха да миниб, Гошаяхны алыб, кесини элине — Элджуртха къачырыб келтиреди. Къызчыкъны, джылы

келиб акъыл-балыкъ болгъунчу, тыш кёзден эмда излеб айланган джууукъларындан джашырыр ючюн, иш этиб башха юй ишлетеди. Сейир сабийни да, анга къараргъа джарашхан къарт амманы да ол юйге элтиб джашырады. Алай бла арадан талай джыл озады. Чечек ауруудан ауруб, кёб турмай Къамгъут ёледи. Ол ёлгенден сора, къызчыкъны хапары Къаншаубийге билинеди. Гошаяхны кёрюб, Къаншаубий да аны суу сурат кибик ариулугъуна сейирсениди. Кёб да турмай Къаншаубий Гошаяхны алады.

Къаншаубий бек чырайлы, акъыллы, джигит, халал, таза джюрекли, къангич санлы, узун бойлу, кенг джауорунлу, кючлю джаш болгъанды. Хапарлада айтханларына кёре, Къаншаубийни белли асыры ингичкеден, джанындан джатса, аны беллини туюбу бла киштик ёталгъанды; джалан аягъын джерге салса уа, балагъыны туюбу бла джюджек ётгенди; къолларыны узунлукъларындан, энишге ийилмегенлей, ышым бауларын ёретинлей кысыучу болгъанды.

Къабарты бийледен Атажукин деб бири Къаншаубийни эмчек къарнашы болгъанды. Аны юй бийчеси Къаншаубийни ариулугъу амалтын сюеди да, анга джюрегин ачады. Алай а Къаншаубий аны айтханына бой салыргъа унамайды. Къаншаубийден кёлю къалгъан Атажукина анга дерт джетдирир акъылгъа киреди. Бир джолда баш иесине, Къаншаубий меннге артыкълыкъ этерге умут этгенди, деб тарыкъгъанды. Алай а Атажукин тиширыуна ийнанмайды.

Тиширыу аны бла да тохтамайды Башха

тюрлю дерт джетдирирге акъыл алыб, Къаншаубийге ашарыкъгъа уу къошуб берирге излейди. Бир джолда, ашау-ичну бара тургъан кёзюуде, сырагъа эшек мыйны эмда не эсе да бир хансдан этилген ууну къошуб, муну мени къолумдан ич да къой, деб узатады. Эсли Къаншаубий ол не эсе да бир къоркъууду зат болуб бергенин эсгереди. Алай а «тиширыуну аллында кыызбай болгъандан эсе, ёлген ашхыды» деген халкъ айтыу эсине тюшюб, гоппанны алыб, саулай да тогъуб джибереди.

Андан сора Къаншаубийни къолу-аягъы ириллеб, чачы тюшюб башлайды. Кесине къаратыр дыгаласда ол Шемахагъа кетеди. Анда бир къарт къатын, мени ала эсенг, багъайым, дейди. Амалсыздан, Къаншаубий бой салады. Къарт къатынны алады да, кесине къаратады. Саулугъу къайтады. Алай а джукъудан, ашдан-суудан тохтаб, мугур, мыдах болады. Къаншаубийни мыдахлыгъыны чурумун къатын ариу ангылайды. Ол себебден, бар да кесинги элингде туруб къайт, деб эркинлик береди, алай а юч джылдан кёбге къалмай къайтыб кел, деб буюрады.

Къаншаубий Гошаях бла эмда сабийлери бла юч джылдан артыкъны къууаныб джашайды. Алай а дагъыда биягъы кыйын аурууу джангыдан къайта башлагъанын эслеб, амалсыз болады. Юйдегисин да алыб, Къабартыда «Баташево» деген элге кетеди. Гошаяхны анда, джууукъларында къояды да, кеси эки кызын — Къантин бла Къазини да биргесине алыб, Гошаяхдан джашыртын биягъы Шемахагъа кетеди.

Къаншаубий ёлгенден сора, Гошаях
Элджуртха къатыб келеди. Адет буюр-
гъандан чыгълмай, Къаншаубийни тамада
къарнашына—сакъат Элбуздукъгъа эрге
чыгъады. Ол джылланы тиширыу, бир кюнню
тиши ышармагъанлай, мыдах ашырады.

Гошаях Элтаркъач элде ёлгенди. Элджурт-
да бу хапаргъа байламлы эки эсгертме бар-
ды. Бир — Гошаях-къала, экинчиси да —
Къамгъут-кешене.¹

Къарачайда эм белгили джырланы бири
«Солтан-Хаджини джырыды». Ол белгили
/адамны — Байчораланы Солтан-Хаджини
юсюнден этилгенди.

Байчораланы Солтан-Хаджи — тюзлюк
ючюн кюрешген, Къарачайда айтылыб тур-
гъан адамланы бириди. Тебердичи къартла
Солтан-Хаджини иги таныйдыла, бусагъат-
да да хапарын айтыб, тансыкълагъанлай
турадыла.

Солтан-Хаджи бай юйдегиде туугъанды.
Алай а халкъны инджилгенин эслей, терслик-
ни, тюзлюкню юслеринден сагъыш эте билген
тири джаш джарлыланы бушууларына къай-
гъыргъанлай тургъанды. 1907—1908 джылла-
да уа эллилени джер ючюн башлагъан кю-
решлерине башчылыкъ этеди. Кесини дже-
рин джерсизлеге хакъсыз юлешиб береди.
1908 джылда майны 15-де уа эллиле, Байчо-
раланы Солтан-Хаджини башчылыгъы бла,

¹ Н. П. Тульчинский. Поэмы, легенды, песни,
сказки и пословицы горских татар Нальчикского ок-
руга Терской области. Терский сб., вып., 6. Владикав-
каз, 1903, 249—253 бетле.

байла кючлеб тургъан джерледе бурууланы чачыб, алайларын джамагъат джерлеге санаргъа оноу этедиле.

Алай а джер неле эллилени тюзлюк ючюн, джерни тюз юлешир ючюн кюрешлерине къаршчы хатерсиз къазауат ачадыла. Патчахны оноучуларыны буйрукълары бла къозгъалыу тунчугъады. Солтан-Хаджи уа, тутулуб, Оренбург губернияда Ильинский элге ашырылады.

«Солтан-Хаджини джыры» 1908 джыл, къозгъалыу тохтатылгъандан сора, этилгенди. Джырыны Огъары Тебердиде джашагъан Магулаланы Тотай этгенди. Тотай джырыны эм алгъа кесини юйюнде, джашы Хомачагъа эжну этдириб, алай джырлагъанды. Джашы да аны, анасындан юрениб, Мырзамекни гюрбеджисинде джырлагъанды. («Мухаджирле» деген джырда Мырзамекни эркинликни юсюнден кесини энчи оюмлары болгъан эсли адамгъа тергелиб сагъынылады)¹.

Гюрбеджиде тынгылагъанла белгили халкъ джакъчыны юсюнден этилген асыулу джырыны бек джаратхандыла. Джырыны арт кесеги уа барыны да эслеринде къалгъанды:

Сени чалдышынга къарылгъачла қелиб къоналла,
Сени хапарынгы да джарлыла бир бек соралла.
Эй, былаймед, Хаджи, сени джырынгы да эжпую?
Къоркъма, Хаджи, келир а бу итлени сеннге да кёзююу.

¹ Очерки истории Карачаево-Черкессии, ч. 1, Ставропольское книжное изд-во, 1967, 524 бет.

Джыйылыб, солууларын алалмай тынгылаб тургъан адамла, джырлагъан джашха асыры бек разы болгъандан, аны не бла болса да бир зат бла кьууандырыргъа излейдиле. Ол кёзюуде уа эм кьыт зат хант туз эди да, ала; арада ачха джыйыб, Хомачагъа тюкенге джангы келген туздан бир машок туз алыб береди. Алай а алагъа джыйылгъанланы араларында Солтан-Хаджини душманларындан да боладыла талай адам. Аланы бири: ол машок тузну Хомача юйюне дерн, бир да солумагъанлай, болушлукъсуз, кеси элтсинчи, дейди. Мырзамек Хомачаны кьарыуу болгъанын биле эди. Ол себебден, таза джюрекли, джыргъа уста джашны билек кючу да болгъанын, ол не джаны бла да Солтан-Хаджини суймегенледен баш болгъанын бир кёрсюнле, деген муратда, Мырзамек да айтылгъанга огъай демейди. Алай а, Хомача тюкенден узагъыракъ джашагъаны себебли, Мырзамек анга:

— Эталлыкъмыса? — деб акъыртын сорады.

— Эталсам, не саллыгъын айтсын да, элтирме, — дегенди Хомача да.

Джашла ёч салгъандыла да, Хомача, айтханыча, туз машокну юйюне дерн солумагъанлай элтгенди.¹

Андан сора бир кесекден бу ашхы джырыны бютеу Къарачайда эмда Малкъарда джырлаб башлагъандыла.

«Къыштай» деген джырыны къалай этилге-

¹ 1980 дж. 17 июнда Черкес шахарда Байчораланы Якубну джашы Сосландан джазылгъанды.

нини юсюнден халкъда быллай хапар джю-рюйдю. Магулаладан бир джаш, Тебердиден келиб, Бийчесында агъашчы болуб ишлегенди. Анда Къыштай деб бир ариу къызгъа тубегенди да, экиси да бир-бирин джаратхандыла, суйгендиле. Джаш, дыгалас эте, марай тургъанды да, таблыгъы тюшгенлей, къызы ат аллына кенделен атханды да хайда къачханды. Сюргенледен да къутулуб, элине да джууукълашыб, келю иги болгъанында, къызы атдан тюрюрюб, солумагъа кыйгъанды да, кеси, къызы кезюн ачаргъа, ат ойнатханды да башлагъанды. Алай эте келиб, къызгъаны бла эслемей, къысха киргенди да, ат къызы ёшюню бла ургъанды. Къыз алайда огъуна ёлгенди. Бу бушуу ишге къыйналгъандан, «Къыштай» деген джырны этгендиле.

Озгъан замандагъы халкъ джырчылары джашау джолларына эс ийсенг, аланы фахмуларына эмда тюзлюкге чексиз ийнамларына сейирсинирчады. Аланы къайсы бириси да урунган халкъ бла къысха байламлы болгъаны эсленеди. Халкъ джырчыла тюз урунган адамлары асыл шартларын: туугъан джерлерине суймекликлерин, тюз иннетлерин, кукасызлыкъларын — махтайдыла. Аланы джырлары халкъ ючюн этилген джырладыла. Джырчылары эмда аланы джырларыны унутулмай джашыб тургъанлары да аны ючюндю.

ДЖАНГЫ ДЖАШАУ — ДЖАНГЫ ДЖЫРЛА, ДЖАНГЫ ДЖЫРЧЫЛА

Уллу Октябрь социалист революция хорлагъандан сора, халкъны джыр чемерлиги

мийикден мийик кѣлтюрюледі. Революцияны кючю бла къралда болгъан уллу тюрлениуле, Ата джуртну къроруулау, юйдегиге, джамагъатха жангы кѣз бла къарау — была бары да Совет властны заманында этилген халкъ джырлада толусу бла кѣрюнедиле. Ленини, Коммунист партияны, Совет властны, Къызыл Аскерни юсюнден этилген джырланы магъаналары уллуду. «Джашасын бизни партия», «Партияны джашлары», «Большевикле», «Таулу къызын джыры» дегенча халкъ джырла Ата джуртуха терен суймеклик, халкъына къруанмакълыкъ, аны бла махтанмакълыкъ, партиягъа ышанмакълыкъ, эски «нелени» кѣрюб болмагъанлыкъ — ма ол халда къралгъандыла.

Большевиклеге этилген джырла ѳхтем кѣллю, таукел джырладыла:

Большевикле келедиле,
Ой-ой эте, ой эте,
Алларына чыгъайыкъ,
Къробуз согъа, той эте.

Къызыл аскерни юсюнден да бек кѣб джыр этилгенди. («Къызыл Аскер», «Джашасын бизни Къызыл Аскер»). Алада Совет аскерчилени хар кърору да Ата джуртну, халкъны, Совет властны кърорууларгъа хазыр тургъанлары айтылады:

Джер джарылыб,
От чачылса,
Бир къркъуу салмаз,
Сау дуняда
Бир аскер да
Бизге тенг болмаз.

Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз Къызыл аскерленн
Аскер хорламаз.

(«Къызыл Аскер».)

Совет заманда этилген халкъ джырланы
нги кесеги туугъан джуртну ариулугъун кёр-
гюзген Кавказ табигъатха, аны мийик тау
джитилерине, эмилик шоркъаларына, гюрюл-
деген чокъуракъ сууларына, бурма чегетлери
бла гокка ханслы джайлыкъларына аталыб
этилгенди. «Минги тау», «Къарачай шаха-
рым», «Джаз келгепди Тебердиге» дегенча,
дагъыда кёб джырла аллай джырладыла.
Бу джырлада туугъан джуртну табигъатыны
сураты бла Совет властны заманында къа-
рачай халкъны джашауунда болгъан тюрле-
ннуле бир-бирине байламлы кёргюзтюледиле.

Октябрны джарыкъ тийген кюнюнден,
Тау Къарачай, толу эркинлик табханса.
Шох юйюрю—совет халкъны ичинде
Россиягъа гитче къарнаш болгъанса.

(«Къарачай».)

Акъ тёппели ёхтем къартны — Минги Тау-
ну юсюнден этилген къарачай джыр саулай
Север Кавказда джашагъан халкъланы ба-
рына да сингиб бошагъанды. Тил, поэзия
джаны бла аны таб, уста джарашдырылгъа-
ны хакъды:

Сен, кёкге джете, мийиксе
Ууакъ тауланы ичинде,
Мияла кибик джылтырай,
Къанга бузларынг—юсюнде.

Юсюнде барды акъ тонунг,
Сен джай да, кыш да кнесе.
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

(«Минги Тау»)

Башында айтхан джырларыбызнын бир къауумуну — Ленинин, партияны, Къызыл Аскерин, Ата джуртну юсюнден джырланы — авторлары бардыла. Ленинин юсюнден джырыны Къарачайны белгилли поэти Хубийланы Осман, «Таулу кызыны джыры» — Байкъулланы Даут, «Къызыл Аскерин» — Батчаланы Абул-Керим, «Джашасын бизни партия» деген джырыны — Къобанланы Дагир, «Къарачай шахарны» — Сюйюнчланы Азамат джазгъандыла. Бу джырла магъаналары бла, тиллери бла халкъ джырладан узакъ кетмегенлери себебли, халкъныкы болуб бошагъандыла.

Къарачай халкъны джыр байлыгъында урунууну юсюнден этилген джырла да белгилли орун аладыла. Бу джырлагъа «Колхозчу джашны джыры», «Сюрючюню джыры», «Чалкъычыкыны» къошаргъа боллукъду. Ала халкъны сюйюб урунганын, социалист ангы бла къараб, джамагъат ишлени тюз бардыргъанын кѳргюзтген джырладыла:

Чалкъычыкыны, чалкъычыкыны, чалкъычыкыны
таблайма,
Тау сыртлада, чалкъы чала, кыуанч джырла
джырлайма,
Мен таблайма, хыршылайма чалкъычыкыны
ауузун,
Алама да тынгылайма, эштемкисиз тауушун?
(«Чалкъычыкы».)

Уллу Ата джурт къазауатны заманында, бизни кърашы хар миллетн фашист Германия бла ачы урушха чыкъгъан заманда ала-мат джырла этилгендиле. Фронтда, тылда этилген джырла барысы да джауну кёрюб болмазгъа, таукелликге, батырлыкъгъа, тё-зюмлююкге чакъыргъандыла халкъны. «Къа-зауат» джырланы кёбюсю кюу неда биреуню джиберген письмосу халда этилгендиле.

Письмо халда этилген джырла да, кюуле да сермешнуде батыр болургъа, джаугъа дерт къайтарыргъа чакъыргъанларын кёрдюзтеди-ле. («Фронтчу тенгле», «Аскерчини джыры», «Булбулчукъ», д. а. к.)

Уруш джыллада этилген джырлада фашизм эмда Гитлер аяусуз къаргъалгъандыла:

Къутургъан бөрюча улусун Гитлер,
Ол уясындан кеталмай,
Джан бере жеси да бизни къолубуздан,
Этген муратына джеталмай.

(«Аскерчини джыры».)

Къазауатха кетгенлени орунларына къарт-ла, тиширыула, сабийле къалгъандыла. Ала кече да, кюн да къарыуларын аямай ишлер-ге боюнларына борч алгъандыла:

Аскер джашла кетиб баралла,
Ой, миниб тору атлагъа.
Энди бютеу иш аманат болгъанды,
Ой, кызыла бла къартлагъа.

Уллу Ата джурт къазауатны джырларын-да уллу джигитлик этиб, Ата джурту ючюн ёлген адамлагъа уллу сый бериледи. Сёз юч-юн, Къаракетланы Иссагъа этилген джырда былай айтылады:

Ата джуртуму джауладан сакъларгъа,
Атыма джер салыб тебрeдим,
Бу къазауатда джанын алгъа салгъан, —
Андан багъалы зат кърмедим.
Ата джурт къазауатха таукел тебрeдим
Мен тенглерими аллында,
Бурул атым учуб тебрeди,
Къанаты болгъанча джанында.

Белоруссияны чегетлеринде ёлген тулпар партизанны — Совет Союзуу Джигити Къасайланы Османны юсюнден этилген джырда аллай джырды. Туугъан джуртуна къаныджаны бла берилген джигит уланны халкъ бла бирге ёмюрлюкге джашарыгъы айтылады джырда:

Сыйлы атынгы кесиб джазалла
Къалын чегетни къатына,
Белоруссияны герою дейдиле
Къарачайны джигит джашына...

Уллу Ата джурт къазауатда этилген джырланы магъаналарын айтыб толусу бла джетдирмеклик къыйынды. Алада совет адамланы сыйлары, Ата джуртха терен суймекликлери, Уллу Октябрь социалист революцияны идеясына берилмекликлери суратланады.

Совет заманда этилген халкъ джырланы талайы суймекликни юсюндендиле. Аланы магъаналары, джыр къурамлары тюрленгендиле. Революциягъа дери этилген джырлада халкъ байла бла джарлылагъа айырылыб, эрге барыу, келин алыу ол халгъа кёре болуб тургъаны себебли, джырлада кёбюсюне насыбсыз суймеклик джырланыб тургъан-

ды («Зарият», «Акъбийче бла Рамазан», «Таукъан», «Акъ Батай»...) Насыбсыз суймекликни юсюнден тиширыула кёб ийнар этгендиле:

Мени кьолумда кьол джаулукъчугьум,
Аны мюйюшлери тёртгюлле,
Кеси башыма эркинлитим джокъду,
Оноучуларым кёбдюле.

Багъырбаш джылан келеди,
Аллыбыз сыртны джол этиб,
Суймегениме беребиз дейле,
Ой, адамларым зор этиб.

Совет заманда этилген суймеклик джырлада уа насыблы суймеклик бла анга ышанмакълыкъ белгили орун алгъанды. Алада джарыкъ чам, накъырда, кьууанч сезимле кёб тубейдиле. Инженер джаш дояркагъа этген ийнарлада былай айтылады:

Мен тенг табханма кесиме энди,
Тамам джюрегим бичгенча,
Ариулукъчугьу кёзю кьаматад,
Кюнден юзюлюб тюшгенча.

Колхозда ишлейди доярка болуб,
Ферманы айлай джарытыб,
Талай чыкьгъанды аты газетге,
Аны джигерлигин таптыб.

Къарачай халкъны бюгюнню джыр байлыгында алгышла, чам-накъырда джырла, сабий джырла да иги кесек орун аладыла.

Литература чыгъармала бла бирге, халкъ джырла бизни заманыбызгъа халал кьулулукъ этедиле, совет адамланы культура байлыгын ёсдюредиле, эстетика ангысын кенгертедиле, адамгъа бек керекли ышанлагъа юретедиле.

* * *

Совет властны джылларында халкъланы культуралары бла искусстволары эркин ёсерге мадар табадыла. В. И. Ленин, халкъланы искусстволарын ёсдюрюрге уллу эс бёле, былай джазады: «Искусство искусствогъа джууукълашырча мадар болур ючюн, биз эм алгъа билимни эмда бютеу культураны ёсдюрюрге керекбиз»¹.

Ленинни ол оюму Совет властны ал джылларында огъуна джашауда бардырылыб башлагъан эдн. Окъууну эмда техниканы ёсгени халкъны джашауун тюрлендиреди. Джашауда болгъан тюрлениуле да халкъны чыгъармачылыкъ ишини ёсерине себеб боладыла.

Халкъ джырчыланы джашау халлары да тюрленеди. Алгъын аланы кыйнаб, энди алагъа сый бериб, жан аурутуб, кёлтюрюб, болушуб башлайдыла. Джыллыкълары келген халкъ джырчылагъа болушууну кърал кесини бойнуна алады, алагъа пенсия бериб башлайды.

Халкъ джырчыла джаш тёлюню юретиу, ёсдюрюу иште Коммунист партия бла совет властха ышаннгылы тёлюсюн ёсдюрюрге халкъ джырчыла уллу эс бёледиле, болушадыла. Бизни къралда джырчыланы къалай багъалатханларыны юсюнден Къочхарланы Къасбот былай айтханды:

¹ Ленин о культуре и искусстве. М., 1956, 520 бет.

Бизни партиябыз бере-таба биледи
Къарт джырчылары багъасын.

Бусагъатда къарачай-малкъар халкъ джыр-
лары репертуарларына къралыбызны башха
халкълары джырлары да къошулгъанлай
турадыла. Бизни джырлаучуларыбыз орус,
украин, къзаха, гюрджю, ногъай эмда башха
джырлары суююб джырлайдыла.

Аны бла биргелей, бусагъатдагъы халкъ
джырчылары репертуарларына литература
чыгъармаладан да кёб зат къошулады.
Халкъ джырчылары джырлары литература
геройлагъа аталыб да этиледиле. Ол затха
шагъат болгъан ма бир юлгю: 1967 джыл
Хубийлары Осман Джууукъ Востоку кърал-
ларында — Ливан бла Сиряда — болгъан-
ды. Андан къайтыб, «Араб джоллада» атлы
очеркле бла назмулары къауумун эмда
«Блей» деген поэманы джазгъанды. Бу зат-
лада авторну терең адамлыгъы эмда ол пат-
риотизм бла интернационализмни къалай
улуу багъалатханы артыкъ да ачыкъ таны-
ладыла. Бу очерклени биринде Хубийлары
Осман бир суююмлю къарачай къызы —
Бахижаны — юсюнден джазады. Бахижаны
окъуу барды, алай а кесини билимине кёре
ни табалмайды..

1973 джыл Къартджуртда мен Алийла-
ны Джумарыкъны джашы Мухтардан ол
очерклени, героинясына аталгъан «Бахижан»
деген джырны джазгъан эдим.

Ма ол джырны бир кесеги:

Мен быйыл, тууарларымы кюте,
Терек салкъында чёгеме.

Суратчыгынгы китабда кёрюб,
Ийнарларымы этеме...

Эски джуртунга келиб джарашсанг, Бахижан,
Сен джюрегингден бет сыларса.
Мында джашауунгдан кёууаныб, Бахижан,
Тенглеринге письмо джазарса..

Совет власты заманында джашагъан джырчыла да алгын заманладагъы джырчыланы усталыкъларыны иги шартларын алыб, джырланы да кеслерини энчи фахмулары бла байындырадыла. Аллай джырчылагъа Магулаланы Муссаны (Хоппа), Байчораланы Муссаны (Къапруч улу), Эрикгенланы Абукну, Шунгаров Мухамматны, Ёзденланы Аbugалийни, Ёзденланы Адилни, Кечерукъланы Юсуфну, Таушуналаны Османни, Ортабайланы Мухаджирни эмда башхаланы сарнаргъа боллукъду.

Бусагъатдагъы джырчыланы джыр хазналарында иги затла бек кёбдюле. Ол зат халкъ кесини фольклор байлыгъыны иги баргъанын кёргюзген жангы джырла этгенине шагъатды.

ЛЕНИНИ ЮСЮНДЕН ХАЛКЪ ДЖЫРЛАЙДЫ

(Къарачай-Черкес автоном областны халкъларыны аууз чыгъармаларында Лениннана).

В. И. Ленинини юсюнден этилген джырланы, таурухланы, хапарланы санын-санауун табхан къыйынды «Бизни заманыбызны халкъ аууз творчествосунда Владимир Ильич бурунгу таурухлукъ тулпар Прометейге тенг мийикликке кёлтюрюлгенди», — деб уллу пролетар джазыучу Горький бош айтмагъанды. Кертиси

бла да алайды. Ленинни оюмларын терен ангылау, уллу башчыгъа уллу сый берю — ма ол шартла халкъ джырчыла бла таурухчуланы учундургъанлай, Ленинни юсюнден кёб джырланы, таурухланы чыгъарыргъа эмда джарашдырыргъа кёллендиргенлей турадыла. Аны себеби уа недеди десенг, «фольклор чыгъармаланы магъаналары халкъны джыр этилген геройгъа сүймеклигинден къурашдырыладыла, халкъны эси башха чурумлагъа бойсунмайды» (Нафи Джусойты).

Къарачай-Черкес областны халкъларында Ленинни юсюнден этилген джырла, таурухла дегенча затла асламдыла. Аллай таурухланы бири Суюн Қапаевни «Бекболат» деген повестине киргенди. «Бу батырны не къаратору аджири, не багъалы хризолит къамасы джокъ эди. Алай а кючлю сауутланыб эди — сёз бла. От кибик, исси, кюн кибик, нюрлю, кертилиги джюрек къозгъагъан сёз бла сауутланыб эди.

Ол бу керти сёзню эштирча айтса, олсаятдан сарыубеклени бири огъай, бир талайы огъуна чынгылгъа къуюлуб кете эдиле», — деб джазылады повестде.

Къарачай-Черкесияны фольклорунда Ленинни сыфаты чексиз байды. Бир хорлана билмеген нарт батыр, бир къоркъа билмеген, халкъгъа от табар ючюн, не къыйын ишден да артха турмагъан деу, неда къаргъаныкъузгъуину да тиллерин билген терен оюмлу адам — ма аллай болуб суратланады Ленин. Халкъ аууз творчествосуну джорукълары бла формаларына кёре къуралгъан аллай сыфат,

уллу адамны сыфаты, халкъгъа артыкъ да джууукъ, артыкъ да багъалы болады, джю-реклеге тынч джол табады. Аны бла биргеллей, дагъыда бир чертиллиги: халкъ батырны сыфаты эникалыкъ формада, джамагъат ангыгъа кёре бериледи.

Ленин — уруниганланы башчыларыды, джарлыла бла эзилгенлени джакъчыларыды. Аны сыфаты, халкъны ангысында халкъ батырлагъа бек ушаб, халкъ батырлада тубеген асыл шартланы кесини сыфатында бирикдириб, джамагъат кеси суюуб чыгъаргъан тулпарлагъа ушаса да, артдан артха кесини шартлары болгъан бир адамны кесини тюрсююне бурулады. А. В. Луначарскийни айтханына кёре, ол адамда «революцияны уллу идеялары бла сезимлери толусу бла белгиленгендиле».

Белгилли совет поэт Микола Бажан Украинада халкъны аууз творчоствосундагъы Ленинананы чыкъгъанын, ёсгенин да халкъ джырчыланы атлары бла байлайды. Ленинни чексиз фахмусуна, асыллыкъ нюр бириб тургъан терен акъылына тыйыншысыча уллу махтау бла мийик сыйны бай ауазлы сейирлик украин джырлагъа биринчи къошханла ала болгъандыла — кобзарла, украин халкъ джырчыла.

Къарачай-Черкес областда эмда Кавказны башха джерлеринде болум да анга ушагъанын чертмей болмаз

20-чы эмда 30-чу джыллада Къочхарланы Къасботну, Джаныбекланы Аннаны, Мечиланы Кязимни, Пачев Бекмурзаны, Ногман улу Ажи-Молланы эмда башхаланы чыгъармалары халкъланы араларында айырылыб

кенг джайылгъандыла. Аланы халкъ бек суйгенди, бек багъалатханды.

Джангы шахарланы, школаны, больницаланы, библиотекаланы, дегенча затланы ишлеуде, тиширууланы эркинликге чыгъарыуда, Къызыл Аскерни ёсдюрюуде дегенча совет халкъны уллу джетинимлерин, адамланы ёмюрледен бери талныб келген муратларына джетиб баргъанларыны чурумларын халкъ джырчыла Совет власть бла, Ленини бла, большевикле бла байлайдыла:

Джел ургъанча къачалла,

Ой, орайда,

Къоркъакъ кюмиш къашхала,

• Ой, орайда!

Халкъ чыгъыб алгъыш этед,

Ой, орайда,

Биз большевик джашлагъа,

Ой орайда

(«Партизан джыр»).

Халкъ джырчыла Ленини багъалы сифатына таймаздан эс бёлгенлей, аны сыйлы атына хурмет этгенлей тургъандыла. Аланы хар къайсы бири да уллу башчыны юсюнден кесини энчи сёзюн айтыргъа тырмашханды. Владимир Ильичини ишине таза джюрекден уллу сый бере, аны адам ангы чек табалмазлыкъ мардасыз акъылына суююне, тюзлюгюне аккылсыз ишана, кючюне база, халкъ джырчыла, чыгъармаларын таза джюрек джылыу бла джарыта, учунуб джарашдыргъандыла. Алай болгъаны себебли, кёллерини да толу ачаргъа талпыгъандыла. Уллу башчыны сейирлик сифатына терен суймекликлери бла джюрек ачыкълыкълары аланы

фахмуларына кьууат, кьарыу бергенди,
тыйыншлы сёзлени айта билирге болушхан-
ды.

20-чы джыллада халкъгъа кенг джайыл-
гъан джырланы ичинде белгили малкъар
джырчы, онглу поэт Мечиланы Кязимни «Ле-
нин», «Биз», «Къарнашлыкъ» деген эмда
башха джырлары боладыла.

Кязимни 1924 джыл исси эмда халал джю-
регинден тегюлген быллай сёзлери, урунган-
ланы джюреклерине кенг джол табыб, ёмюр-
люкге эслеринде къалгъандыла:

Джарлы, джалчы, тынгылагъыз,
Кязим айтханны ангылагъыз:
Душ манлагъа алдатмагъыз,
Бай-бий ызындан бармагъыз,
Бош, керексиз къыйналмагъыз, —
Ауар ташха таянмагъыз.
Оюлмазлыкъ къая— Ленинди,
Адам игиси — ленинчиди.

Джырларында Кязим Ленинни, халкъны
насыбы ючюн арый, къаджыгъа билмеген
таджал кюрешчи болгъанын толу кёргю-
зеди. Сюйюнюб джырлагъанын ачыкъ та-
ныта, урунганланы джакъчысына эмда
аны джолун тутханлагъа уллу джюрек
разылыгъын билдиреди. Халкълагъа насыб-
ланы эшиклерин кенг ачар ючюн бардырыл-
гъан уллу кюрешни джолунда Ленинге эмда
ленинчилеге къаллай бир уллу ишлени ба-
джарыргъа керек болгъанларын Кязим тереп
ангылайды, ангылагъанын уста тил бла
къалгъанлагъа да айтады:

Ленинди тюзлюкю джолу,
Джокъду адам андан уллу,

Аны джолу бла барыр
Емюрледе адам улу.

Ленинни юсюнден белгили къарачай джырчы Къочхарланы Къасбот да талай джыр этгенди. Аны джырлары, аууз халкъ творчествону чыгъармаларыча, ачыкъ кёлден чыкъгъан, къошакъсыз сёзледиле. Къасботну «Ленин», «Джаш болдум» деген джырларыны поэтикалыкъ къралышлары джырчыны оюмлары халкъ джырла бла джууукъ байламлы болгъанларына шагъатдыла:

Къаргъаны-къузгъунну билген тилни,
Джашауну узакъдан кёрген Ленин,
Джокъду бизни арабызда ол бююн,
Алай а джарытад ол тийирген кюн...

Джюрек учунуу, Совет власта разылыкъ, улуу халкъ башчыгъа бюсюреу джюзджылыкъ джырчыны ауазына тюгенмезлик джаш къарыу, огъурлу къууанч, кёл кёлтюрюлюм, чомарт ийнам бердиле, сёзлерине терен магъана къошадыла:

Совет къралда джарыкълыкъ джашнайды,
Джаз майда чакъгъан ханс кибик,
Сыйлы Ленинге джырла джазама,
Онбеш джылы толгъан джаш кибик.

Ленинни ишини интернационал эмда класслыкъ магъанасын Къасбот ачыкъ, терен ангылагъанды, кесини мардасыз ийнамын джырларында да ариу, бай, халкъ тил бла кёргюзгенди:

Ленинни кюреши акъыл бла тюзлюк эди,
Он бармагъы аны алтын терек эди.

Ленин тууб-урунганланы шох этди,
Адам джекген кьауумланы джокь этди.

(«Ленин»).

Владимир Ильичин юсюнден этилген ашхы джырланы ичинде фахмулу адыгей джырчы Пачев Бекмурзаны джырлары да бардыла («Ленинин юсюнден джыр», «Ленинин кючю тенгизге ушашды» д. б.) Урунганланы сюйген башчыларыны джарыкь сыфаты Бекмурзаны джырларында мардасыз джигитликни эмда джюрек чомартлыкьны керти юлгюсуча суратланады. Алада Ильич — кьаджыкьмагьан, чыртда кьоркьа не бюгюле билмеген, кюрешде кьайсыдан да онглу болуучу аскерчица кьргюзюледди:

Шокь быргьыла кьуршагьанлай тегерегин,
Тоб окьланы джангуруну тюз тубюнде,
Джаула кьере, тулпарланы кьепюрюнден
Етдю Ленин ай джарытхан бир кечеде.

(Кьечюрген Сылпагьарланы К.)

Пачевни бу эмда башха поэтика метафоралары, халкьда джюрюген айтыула бла тенглендириуле (*ай чыкьгьанда, джуддузла сьнгедиле, кюн тууса, кече кьорайды, Ленинини иши — тюзлюкю, сынын да акь гипсдан аны ючюн этедиле* дегенча д. б.) адыгьланы дуния сезимлери бла кьысха байламлыдыла.

Ногьай джырчы Ногман улу Ажи-Молланы Владимир Ильичин юсюнден поэмасы халкьны арасында эки тюрлю аты бла белгилиди: «Октябрь» эмда «Ленин».

Бу поэмада автор, халкь аууз творчествону

чыгъармаларында тюбеучю адетча, параллелизм бла хайырланады: халкъгъа джарыкълыкъ, билим алыргъа, культура бла хайырланыргъа мадар болмагъан озгъан заман бла джангы джашауу теиглешдиргенди, кеси да джангы джашауда эркин урунууну къууанчын, ленинни муратларыны толуб баргъанларын таза джюрек разылыкъ бла суратлайды, ол муратланы бютеу барысы да халкъгъа насыб джашау ишлер джанындан кюрешни тамалы болгъанларын айтады.

Алай бла, областыбызны халкъларыны халкъ джырчыларыны творчестволарыны барында да сыйлы башчыны багъалы сифаты эртде огъуна кенг орун алгъанды.

Ленинчи тема бла кюрешгенлери халкъ джырчылагъа политика эмда публицистика поэзияны кенгине чыгъаргъа болушханды, бютеудуния поэзияны уллу магъаналы муратларын толтурур ючюн кюрешге уллу юлюш къошаргъа онг бергенди. Ол юлюш кеси да бизни фольклор байлыгъыбызгъа багъалы хазна болуб къошулгъанды.

1924 джыл совет халкъгъа, бютеу дуняны урунганларына уллу бушуу тюшгенди: В. И. Ленин ауушханды. Революцияны къалжыкъмагъан джигит башчысыны ёлгени джюреклеге ауур ачыу, уллу мыдахлыкъ бергенди. Хар юйде, хар юйдегиде къара кийгендиле.

Ол кёзюуде халкъ джырчыла, — халкъны джюрегин кёргозе билген фахмулу адамла, — Ленинни юсюнден артыкъ да кёб джыр джазгъандыла, джырларында халкъны чексиз бушууун, Ленинге уллу суймеклигин, аны бла айырылыуну ауурлугъун кёргозеди-

ле. Ол кёзюуде этилген джырланы кёбюсю, халкыны аууз творчествосунда адетледе джюрюгеннге кёре, ёлгеннге этилнучю кюу, гыбза, бозлав, д. б. а. к. затланы юлгюлери бла кьуралгъандыла. Алада авторла кеслерини джюрек сезимлерин джюрек кылланы кьозгъагъан кьошакъсыз, исси сёзле бла кёргюзедиле. Джырчыла, халкыны ёмюрге сорукъ-мазлыкъ ауур бушууун ачыкъ кёргюзе, Ленини ёлюмсюзлюгюню юсюнден айтадыла:

Бююн оюлгъан кибик болгъанды
Джарлыланы да кьаласы,
Дуниядан кысха кьораб кетгенди,
Ой, джарлыланы атасы.
Этген осуятынг миллетлеге,
Ой джашнаб, ёсюб барады,
Сен орнатхан тюз джолну
Партиянг джашаугъа салады.

(«Ленини джыры»).

Джырчыланы барысы да джырларында бир оюмну тутадыла: ленинчиле бу мардасыз ауур бушууну кёлтюре билликдиле, тёзаллыкдыла, хорлаяллыкдыла. Ол оюм джырларына кюч бередиле.

Бу ауур кыйынлыкды, —
Шыбыла чартлауча ургъаны,
Эпиледиле адамла,
Кыйыладыла бутлары.
Джауларыбыз той туталла,
Бушууубузгъа харс уралла.
Алай а бизни джолубуз—тюзлюк,
Бююлмей, сынмай, барлыкбыз алгъа,
(«Ильични ёлгени». Черкесчадан
тнзигилеб кёчюрюлгенди).

Областыбызны халкъларыны фольклор жанрларыны шартларына кёре джарашдырылыб

этилген затла да асламдыла (алгышла, хохла). Ала речитатив импровизация адет бла джырланадыла. Сёз ючюн, ногъай джырда:

Алма терекледе бишген алмаланы
Урунган халкъ ашасын,
Халкъны бардыргъан тюзлюк джолунда,
Ленинизм джашасын!

— деб айтылады.

Халкъ джырчыла, фольклорда тубеген алгыш жанры джангыртыб, алгын эзилиб, джегилиб джашагъан Кавказ халкълары энди эркин къанатланыб, ёсюб, кёркейиб баргъан болумлары кенг суратлау бла байындырадыла. Ол джаны бла юлгюге бусыгъатдагы «Ленинизм джашасын» деген къарачай алгышны келтирирге боллукъду.

Къралына джарыкъ джашау келтирген,
Урунганлагъа кюн таякъла тийдирген,
Хар кимин да муратына джетдирген
Ленинизм ёмюрлюкге джашасын!

Къарачай-Черкес автоном областны халкъларыны фольклор Ленинианасында тиширула этген джырла да аз тюдюле. Ленини инетлени улдулуклары, халкълары джашауларында аланы мардасыз уллу магъаналарын тереи айгылагъанлары джырчы тиширулары творчестволарында ариу танылады. Ленини идеяла аланы учундуруб тургъанлары аланы хар джырларында билиниб турады (Ленини кючюнден «сёлешедиле тилсизле, сокъурла кёрюб башлалла»). Ала Ленини тюгенмеген уллу джигитлигини хакъ джюрек-лери бла сезедиле. Ленин кесини джашауун

халкъны насыбы ючюн бергенин ангылайды-
ла («зорлукъну тамыры бла къоратды»).

Таулу тиширыулагъа эркин урунуб, къууа-
ныб джашаргъа, алагъа джамагъатда сыйлы
орун табыб, насыблы халкъда не джаны бла
да тенг юлюшлю болургъа толу мадарла
берилгени ючюн, уллу башчыгъа бюсюреу
ете, джюрек разылыкъларын билдиредиле.
Аны иши джашауну хар атламын джарытыб,
джангыртыб тургъанын айтадыла:

Энди кыйышынгы бети чыгъады,
Партия анга сау бол деб айтады,
Сабан битдирген герой болады,
Ийнек саугъан орден алады,
Устаз болуб, сабий окъутады,
Дохтур болуб, аругъанны багъады,
Инженер болуб, кёмюр къазады,
Алим болуб, китаб джазады.

Уллу ангылы, терен оюмлу, огъурлу, тюз-
люкню суйген, халал джюрекли, джарыкъ
нинетли, — ма аллайды Ленин бизни област-
ны халкъларыны аууз чыгъармаларында.
Алада да, башха халкъланы фольклорларын-
дача, Ильичге уллу, таза суймеклик, чексиз
джюрек разылыкъ танылады. Ол суймеклик
къайсы джырны да баш шарты болгъанлай
тургъаны аланы артыкъ да магъаналы этеди.

Ленинин сыфаты, аны ишлери, осиятлары
эмда китаблары, совет адамланы джашаула-
рына, джазыуларына нюр, джылыу бериб
тургъан бир сёнгмезлик уллу кюч бола,
джюреклеринде ёмюрлюкге джашаб турлукъ-
дула.

ҚЪАЛТУР

Қъарачайны айтылған джырчы-импровизатору Семенланы Қъалтурну юсюнден бизге джетген хапарла кёб тюлдюле.¹ Фахмулу халкъ джырчыны джырлары джазылмай къалгъандыла. Ол огъай, аны тюз туугъан эмда ёлген джыллары да белгисиздиле. Алай а, кёб заты унутулгъанлыкъгъа, Қъалтурну талай алапат джырын, ёггюр накъырдадан толу бир къауум импровизациясын тюрлю-тюрлю ишлеши юсюнде бола баргъан сейир хапарларыны бир къауумун халкъны эси бизге дери да джетдиргенди. Ол хапарла, джырла, чамла Қъалтурну терен фахмусуна, эслигине, халкъны ичинде сыйы уллу болгъанына шагъатдыла.

Қъалтур учкуланчы болгъанды. Ол кеси къыйыны бла джашагъан эллини юйдегисинде XVIII ёмюрню аягъында туугъанды, XIX ёмюрню ал джарымында ауушханды.

Сабий джылларында огъуна Қъалтур мал

¹ Қъалтурну юсюнден хапарланы джыяргъа болушханлары ючюн, Семенланы Азрет бла Ёзденланы Абу-галийге автор кесини разылыгъын билдиреди.

кютюб, юйюне болушуб башлагъанды,— алайсыз мадар болмагъанды. Алашаракъ бойлу, къатангы болса да, ол къарыулу, дженгил къымылдагъан, тири джаш болгъанды. Аны юсюнден адамла: «Чартлагъан къойну дже-тиб тутады, чабса,— аякъларыны тюрюн кър-гюзеди», — дерге ёч болгъандыла.

Чыныкъгъан, неге да тырмашхан, неге да къолу джарашхан джаш, Къалтур атда ойнауда, садакъ атыуда, тутушууда да кишини алгъа джибермегенди. Тойгъа-оюннга да таб джараша билгенди. Айтыуларындан, джау джибге ёрлеб чыгыб, баш ёчленн алыргъа ёч, ийнар, джыр джырларгъа, таурух айтыргъа тамам уста болгъаны себебли, халкъ къууанчлада анга алгыш, джыр айтдырыб тургъандыла.

Къалтурну артыкъ да бек суйген иши уа — марачулуку, учулуку болгъанды. Ол заманда уа, белгилисича, учула, къуру джаныуарны ызлагъан адамла тюл, джамагъатны тынгысын сакълагъан, таулагъа, суулагъа чегетлеге, джоллагъа кёз-къулакъ болуб тургъан, сакъ, джигит адамла болгъандыла.

Бир къауум къартла айтханнга кёре, къарачайлыла, отлукъ ташны, къууну джюрютселе да, Къалтургъа дери къууну алай таб эталмагъандыла. Аны юсюнден: «Сен чакъмангы чакъдырыб, джанмангы джандыргъынчы, мен аргъы сыртдан ауарма!» — деген накъырда сёзле джюрюгендиле.

Къартла айтханнга кёре, чакъгычны, къууну таб этерге суйюб, сагыш этиб, кёб кюрешиб, Къалтур алай тюзелгенди. Сернек джюрюмеген заманда ол амалсыз керекли

иш болуб, аны ючюн кюрешгенди. Къалтурну атасы бла анасы джугъун кюйдюреди неда ёрген салады деб бек къоркъуучап эдиле», — деб хапар айтадыла.

Къууну дженгил, тынч джанарча, деменгилли этерге тюзелгенде. Къалтур кесича этерге кёб адамны, кеб малчыланы юретгенди. Отну кёмюб, алай бла сакъларгъа кюрешиб тургъан таулугъа аны къаллай бир магъанасы болгъаны белгиллиди.

Къалтур эки кере юйленигенди. Алай а эмина ауруу джайлыб, 1808—1811 джыллада Къарачайда кёб адам кырылгъанды. Къалтурну юй бийчеси бла алты сабийн да ол ауруудан ёледиле. Къалтур кеси бла аны биргесине кёшда тургъан эки тамадасы: джашы Саралыб бла кызы Сарай—сау къаладыла.

Экинчи кере Къалтур кесинден эсе иги огъуна джаш кызгъа, Батчаланы Хаммесейге юйлениди. Хаммесей аллында чалбаш «кюеулюкню» унамай, былай айтханды:

Къалтурда барды мыйкъла,
Алтын окъаны бургъанлай,
Къалтур кызыланы къалай тилейдн,
Къатын аллыкъ джашы тургъанлай.

Алай а Къалтур, келечиле ийгени бла кююб олтурмай, кеси барыб, сёзге усталыгъы бла, чамчылыгъы бла, джырлары бла ууда джигитлиги бла, оюмлулугъу эмда ишленмеклиги бла кызгъа кесин алдыргъанды. Хаммесей джырчыгъа тыйыншлы негер болгъанды, кеси да юч джаш бла бир кызы табханды.

Къалтур бютеу джашагъан джашауунда тохтамай урунганлай тургъанды: мал кютгенди, уугъа джюрюгенди, джер сюргенди. Уруна билген ашхы адам, уруна белгенлени

кыйыларын да сыйлай, ангылай билгенди.
Юйдегисин, кесин да кесини халал кыйыны
бла тутханына кыуанганлай джашагъанды,
туугъанын-туудугъун да алай, — кесини кыол
кыйыны бла баш тутаргъа, — юретгенди.
Аны джуугъу-тенги да алай, халал урунуб
баш кечиндирген тюз адамла болгъандыла.
Джырчы кесини юсюнден былай деб бош айт-
магъанды:

Саламым бла кыуугъум
Кесиме ушагъан джуугъум,

Адам хакъ бла джашагъан, киши кыйы-
нына кыол узатхан, адам джекген кыауумну
Кыалтур кырюб болмагъанды, аллай джырт-
хычла бла тенглик, шохлукъ джюрютюрге
унамагъанды.

Джырчыны, иннети таза болгъанча, юй-
турмуш джашауда да тазалыкны, кирсиз-
ликни суйгени да улуу болгъанды. Юйюн-ар-
базын, юсюн-башын, кийимин, адам сукъла-
нырча, таза тутханы бла кимге да юлгю
болгъанды. Кесин алай таза, джыйыб джю-
рюгенин адамны халисинде бир баш шартха
тергеб, кесича аллай адамланы сыйларын
кырюрге ёч болгъанды. Джырчыны хаман да
айта туруучу бир кысха джырчыгъы ол айт-
ханыбызгъа толу шагъатды:

Кыашха эчкини
Кыашхасындан таныйма,
Иги кишини
Тасмасындан таныйма.

Кыалтур джашауну тутуругъуна урунган
халкыны санагъанды, ол себебден халкыны
бушууун-кыуанчын да аны бла бирге кырюб
джашагъанды.

Этген джырларында болсун, ууакъ чамларында болсун, халкъыны, джуртуну джюрегин эмген, джамагъат джарсыгъан неда къууанган затланы юсюнден джырлагъанды. Аны затлары, халкъ джырлагъа айланыб, джазмасыз озгъан узакъ джылланы теренинден бизге дери да джетгенлери аны ючюндюле.

Семенланы Къалтур — бютеу халкъгъа белгили джырны — «Биринчи эмнаны» («Орусбийлары») авторуду. Бу джырда 1808—1811 джыллада Къарачай элени биринде — Тебердиде — болгъан ачы къыпчылыкъны юсюнден айтылады. Ол кезюде джырда айтылгъан элде — Джамагъатда — Малкъарда «тар Басхандан» бери, ызларына, аууб келиб, эл болуб тюшюб джашагъан таулуданы юслеринден айтылады.

Эмина ауруу джайылыб, кесек заманчыкъны ичинде бютеу эл къырылады. Т.об болуб, къуруб кетген элге бютеу халкъ эзиледи, джылайды. Халкъгъа келген бу чексиз бушууну Къалтур «Экинчи эмина» деген джырда толу суратлайды. Бююн-бюгече да эшитгенни джюрегин чанчдыргъан бушуулу джыр былай башланады:

«Биз чыкъгъан эдик тар Басхандан джер къарай,
Джюрюген эдик джалгъан дуняда, кюн санай.
Чыгъа келдик тар Басхандан юрюлюб,
Кирген эдик Шам Тебердиге тизилиб.
Биз умут этдик Уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмагъанды Мудухну будайын
ашаргъа».

Андан ары хатерсиз аурууну ёлюм къабханына тюшюб къалгъан мадарсыз адамланы

ачы бушууларына, джашаргъа тарала кетгенлерине джырчыны ачыкъ джюреги уллу кюе, былай айтады:

«Басханны тауларын кюсей ёлдо
Атабийни джигит туугъан Сопаны,
Джер къазады, керки бла джоннгайлай,
Кулдоз улу джангыз Мирземек ёлгенлей,
Гыды ичинде марал, кийик бош къалды.
Келлинерибиз, эшикге чыгъаргъа уялыб,
Бетлерине къара джабыула тарталла».

Халкъ сарнагъан къара кюнледе, быллай уллу къыйынлыкъда да кесине гыл юзер джанындан кюрешгенле, джутлукъдан не аманлыкъгъа да хазыр тургъанла — динни тоюмсуз къуллукъчулары — джырда кючлю сёгюледиле. Автор аланы къара иннетлерине халкъны аты бла налат береди.

«Кёб дарий бермесенг, ёлюкню джуумайла
Бизни афендини къоллары»,— дейди джырчы.

Джырда тамам бай, таб суратлау мадарла хайырландырыладыла. Уллу фахмусу, кемсиз тил чемерлиги эмда исси джюреги болмагъан адам аллай джырны эталмазлыгъы белгилиди. Суратланган кёзююню драматылыгъы, джырда кёргюзюлген джюрек сезимлени кертликлери эмда теренликлери адамы джюрегини титиретиб, кетмезден эсде къаладыла. «Артыкъсыз да эминаны юсюнден джыр сейирликди, — деб джазгъанды В. М. Сысоев. — Ол ауруудан, кёзюу-кёзюую бла, боран кибик, дюлюдунияны сибириб кетериучю хатерсиз ёлетден, къоркъгъан, кёб къыйынлыкъ кёре тургъан,

насыбсыз халкъ аны юсюнден хапарында бю-
теу джюрек инджиуюн кӛргюзгенди.»¹

Халкъ джырчылары чыгъармачылыкъ оы-
фатларын ангылауда Къалтурну юсюнден
халкъда хапарлары магъаналары уллуду.
Алары бир къауумларын юлгюге келтирейик.

Гаж, атха миниб, уллу бычакъ тагъыб, та-
лай нӛгери бла Ыбчыкъда Къалтур къой кю-
те тургъан джерге тишлик мал джыя келген-
ди да:

— Кӛб болсун, Къалтур! — дегенди.

— Сау бол, Гаж!

— Бу аз къойну нек кютесе, айыб тюл-
мюдю? — дегеннде:

Кӛбию табсам, азы кютмем,
Орусуз джерге тишлик этмем.
Сен джарлыса, дегенликге,
Къойларымы къоюб кетмем,

— деб бюсюреусюз джууаб этгенди Къалтур.

— Беремесе бюгюн бизге бир тишлик?

— Бу адамлары хатери болмаса,

Этер эдим сени беишлик!

Гажны нӛгерлери, сейирсиниб: «Къалтур
деген бумуду?» — деб, шыбырдадыла бир-
бирлерине.

Гаж инги хош болмай:

— Къартлыгъында къойларынгы кесинг
нек кютесе, джашынг джокъмуду? — дегенди.

¹ В. М. Сусоев. Карачай в географическом, быто-
вом и историческом отношении. «СМОМПК». вып. 43.
Тифлис, 1913, 68 бет.

Къашха эчкинн башындан уруб, гыбыт этеме,
Саралыб мени джашым болур деб, умут этеме,
Къарт болсам да,
Мал тыяргъа джарайма,
Саралыб уугъа кетген эди,
Аны аллына къарайма.

— Хайыр, Къалтур, Махкемеде тюбербиз!

— Махкемеге ишим тюшюб бармазма,
Барсам да, сенден къоркъуб къалмазма!

— деб, Къалтур байгъа тишлик бермей ашыргъанды.

Бир кере Къалтур Дуутуха къыз кёре келгенди. «Келинлик» къыз тенглери бла джаш оюнуу ойнай тургъанларын кёргенди. (Къызла томурауну юсю бла ары бла бери чынгаб ойнагъандыла). Аланы кёрюб, Къалтур былай айтханды:

Дуут элине баргъан эдим къонакъгъа,
Къызла джайылдыла ёзен уугъа,
Бара-бара, тюбедим бешли буугъа,
Бешли бууну юч урдула омураудан,
Къызла секиредиле томураудан.
Атыма аш салгъан эдим къаурадан,
Энди кёлом чыкъды кесибизни Заурадан.

Къалтур, Къарачайда огъай эсенг, тау элдеде, Тау артында да айтылгъан белгили уучу болгъанды. Аны къая тыймагъанды, къара атаргъа да киши озмагъанды. Кийикни башындан болмай, башха джеринден ургъаннга айыб этгенди, кеси уа хаман да башындан ургъанды.

Бир джолда Махарда Гитче Таланы башында джугъутурну ызындан кире барыб,

аны ёлтюрюб, кеси беклениб кьалгъанды. Бир аягъы бла эки кьолуну юсюнде бир кюн тюшден экинчи кюн кюн кьушлукъгъа дери тургъанды. Кече келмей кьалгъанында, нёгерлери, шкок атыу белги бла излей джайылгъандыла. Бу да шкок атыб, кьалайда тургъанын билдиргенди. Табхандыла. Чыгъарыргъа башха мадар болмай, кьайын агъачдан кючлю хиджи этгендиле, аны мансла бла тагъыб, кьаяны башында салындыргъандыла. Кьалтур хиджиге мингенди, сора тартыб кьаяны башына чыгъаргъандыла. Ол кюнден сора Кьалтурну кесине «Хиджи» деген чам ат берилгенди. Бекленген кьаясына да: «Хиджи бекленген», — деб атагъандыла.

Юй бийчеси бек тыйышлы тиширюу болгъаны эмда Кьалтур аны бла татлы джашагъаны себебли, ол ёлгенден сора, былай айтыучан эди, дейдиле:

Къаягъа миндим да—
Хиджи делле.
Къатыным ёлдю да—
Худжу делле.

Кьалтур юч нёгери бла, мал нёгер болуб, кьыш кьошда кёзюу тургъандыла. Бир джолда, барса, бичен зыраф, мал азыб, межам тозуб тура. Ала уа аны кьайынлары болгъандыла. Ол заманда Кьалтур айтханды:

Джылкты кьулакъланы чала безсенг.
Дюрю чыкъмаз!
Мени кьайынларымда малгъа джарагъан
Бир чыкъмаз!..

Къалтурну хоншусу къатынына хыны этиб, ата юйюне ашыргъанды. Сабийлери кими бешикде, кими къоюнда, кими къууушда, кими джумушда къалгъандыла. Ала аталарын тамам джунчутуб тургъан хапарлары Къалтургъа джетгенди. Къалтур хоншусуна баргъанды да:

Иги тиширыу аманга келсе,
Аман болур!
Аман эркиши игини алса,
Табан урур!
Бар, келини чакъыр да кел!
Кесим келдим десенг,
Къайышларынг тюрле,
Къалтур ийгенди десенг,
Келини да нерле,—

Ол барыб, юй бийчесин келтиргенди, андан сора тиширыууна хыны сѐлешген къылыгъын да къойгъанды.

Ногъайда бир адамны уллу къууанчы болгъанды да, кесини элин джыйгъан бла бирге, тѳгерекдеги миллетледен да адамланы чакъыргъанды. Ойналлыкъ оюнланы ичинде баш магъаналыгъа къара атыу саналгъанды. Къарачай кесини адамларын хазырлагъанды. Къараны атар ючюн, Къалтурну тебретгендиле. Ашыра туруб Къалтургъа:

— Къараны уурса деб Къарачай санга ышанады, — дегенлеринде, ол:

Тау артында менден онглу
Бир адам барды,
Ол барса,
Мени джолум тарды,—дегенди.

— Сора сен андан аллай бир нек къоркъдунг? — деб соргъандыла.

Къызбайлыкъ этмеген —
Батырлыкъ этмез,
Ол келсе, къара
Къалтургъа джетмез.
Мен къачхан кийикни
Къалай ура эсем,
Ол учхан чыпчыкъны
Алай урады,—дегенди.

Къалтурну насыбына, ол адам анла болма-
гъанды. Къараны атыу башланганды. Ил-
кични мыхчы бла кесиб, хар адамгъа бир
томурау этиб, томурауну ёзегин белгилеб,
аны атхандыла. Томурауцукъланы келтирну-
чю джаш, Къалтур атыб бошагъандан сора,
аны томурауун алыб келе:

— Джангыз бири тийгенди! — деб къычыр-
гъанында, Къалтур:

— Къой, къарнашым, барым да тийгендиле,
Къарачайдан бизни ышаныб ийгендиле,— дегенди.

Алайда тёнгекни джарыб къарасала, беш
окъ да бир-бири ызындан тизилиб тура!

Тёрт чалкъычы болуб, (Къалтур тамада)
бир джыл кюз къышлыкъда чалкъы чалгъан-
дыла. Бир чалкъычы, джалкъаулукъ этиб,
сёз чыгъара башлагъанды. Къалтур анга:

Къоркъма, хомух, опнай-кюле
Иш этербиз!
Бау аллында оракъ-оракъ
Тиш этербиз
Кёб туюлбюз, тертеубюз,
Кёб турмайын кетербиз.
Бизни да тамадабыз-кичибиз,
Барды аллыбызда ишибиз.
Къыш аманды, къылыч кибик.
Чабыб джетер,
Аш болмаса, малыбызны

Алыб кетер.
Сен айтханча болса, къапланлача
Къайырылырбыз,
Гъыр-мыр болсакъ, мычымайын
Айырылырбыз,

— деб, эринчекни джарашдыргъанды. Айтханыча, къачха дерп, ойнай-кюле, бичен да, бау да ишлегендиле.

Хиджи бир бѣлек адам бла ушакъ эте тургъанлай, Алибек деген белгили джырчы эмда чамчы келиб саламлашады. Сѣзден сѣз чыгъа, Алибек соргъанды:

— Хиджи, сен чамчыса, дейдиле,
Алаймыды?
— Алайды деб махтапыргъа
Джараймыды?

— дегенди Хиджи:

Алибек:

— Мен айтханига ушаш сѣз табыб баралсанг, бир къой берирме!

Хиджи:

— Табалмасам, мен да бир той берирме!

Айтышыб башлагъандыла. Алибекни хар айтханына Хиджи ушаш сѣб табыб, тынгылагъанланы сейирсиндириб, кюлдюрюб тургъанды.

Алибек, тюнгиюле башлаб:

— Тамбла орта кюндю! — дегенди.

— Балтамы сабы отда кюйдю! — деб, Хиджи джууабын къайтаргъанды...

Алибек, башын булгъай, къолун силкиб:

— Мен къойдум, энди сен да къой! — дегендинде, Хиджи да:

— Къойдунг эсенг, къоюнгу сой! — деб, къойну сойдургъанды.

Къарачайгъа эмина кирген кёзюуде, Къалтуруну сегиз сабийи болгъанды. Уллу джашы Саралыб бла уллу къызы Сарайны эминадан джанлатыб, къошха Ыбчыкъгъа чыгъаргъанды. Элге кирген эмина Къалтурну юйюне да киреди. Къалтур кюн сайын эшек бла эки гыбыт (айраң бла сют башы) келтириб, Обала башында, юйден 200 м чакълы узакълыкъда, илипин суугъа басдырыб кете эди. Юйдегиле аланы алыб, бошатыб, ызына суугъа бош гыбытланы сала эдиле. Алай эте бир талай кюн озду. Бир кюн юйюню къабыргъасына бир къара башлыкъ тагъылыб тургъанын кёрюб, джашчыкъларындан бири ёлгенни ангылады, алай болса да, къайтыучусуча, къошуна къайтыб кетди. Алай эте, кюн сайын бир-эки къара кийим тагъыла туруб, бир кюн а къол аууздан бери айланганлай огъуна эки кёзю биягъы къабыргъа къатыб, мурулдай, тагъылган къара кийимлени джетиге дерн санады.

— Ай медет, артлары болуб къалган кёреме, — деб мурулдай, гыбытланы къоюучу джерине келгендинде, гыбытла къойгъаныча тура эдиле...

Алай бла Къалтурну юй бийчесин да, алты сабийин да эмина къоратады. Эки уллусу бла кеси къаладыла. Хапаргъа кёре, Сарай ауруб, сау къалгъанды. Атасы бла къарнашы уа (Къалтур бла Саралыб) ауруб-аурумай къалган эселе да, эминадан сау къалгъандыла.

Къалтур, къатыны ёлгенден сора, юйлен-

мейин кѣб мычыды. Сарай бла Саралыб джетдиле. Сарайгъа эл-элден келечиле, чепкен сокъгъанча, джюрюйдюле. Къысха сѣз — Къалтурну юйюне эки келин бла бир кюеу туберге керек болады.

Джууукъ-тенг ортагъа тюшюб, бир къатынны ал, — дегенлеринде:

— Тул къатынны тулукъ-тулукъ сѣзлери,
Алгъын эри таба къарар кѣзлери.
Алсам, къызны аллыкъма,
Къалсам, былай къаллыкъма!

— дегенди.

— Керти бир тентек болмаса, къыз сеннге келмез. Эрге барлыкъ къызынг, къатын аллыкъ джашынг... — дегенлеринде:

Айланч болса да,
Джолну барлыкъма.
Тентек болса да,
Къызны аллыкъма!

— деб чарлаб, эрлай атына джер салыб, бир тенгин да биргесине алыб, атланыб кетеди. Ныхытдан ётуб, Сылпагъарлагъа джетеди. Сылпагъарлары бла Ижаланы араларында тохтаб, нѣгерине:

— Сен иги тынгылаб тур, мен сеин аллынг бла ары-бери озайым. Атымы туягъы не хапар айтханын ангыларгъа кюреш! — деб, ары бла бери озуб, нѣгерине сорады:

— Не ангыладынг?

(Джерде эрий тургъан терен къар бар эди. Къар туякъланы тубюнде сытылыб, атны туякълары толуб, бир ариу таууш эте эди.) Нѣгери джууаб эталмагъанында, Хиджи:

— Атымы аякълары: «Тытытха! Тытытха! — дейдиле. — Джазлыкьгъа ау да, Гытытны кызын ал!» — дейдиле. Эшитемисе, атым да, кичнеб бошаб, Хы! Хы, Хы! — дей, манга шагъатлыкь эте тургъанын! — дегенди!

Экиси да сабанлыкь бла аууб, Джазлыкь-да Тытытлагъа барадыла. Барсанг, аллайгъа бар: арбазда адам дегенниг, къара агъач кибик, джыйылыб, той эте, къара ата, келин келиб...

— Къалтур келди! Къалтур келди! — деб юсюне басынадыла. Узакьгъа атхан шкогу, джууукьгъа атхан шкогу, белинде кийик бёркю, аякъларында къара боялгъан чабырлары, табалдырыкъла салыныб, тасма чабыр баулары, кёкюреги патронташ. (Джюз атымны джюрюте эди.)

Къалтур келгени бла ат оюн этдирди, сора, тыш кийимин, сауутун тешиб, атда ойнады.

— Суйсегиз, чабышайыкъ, суйсегиз, чабмагъанлай беригиз, байракь меникиди! — дегенинде, керти да озарына ийнаныб, байракьны анга бердиле.

— Тюш тойгъа!—деб, тюшюрдюле сора. Кесин, алгъы бурун бир ауузлансын деб, къонакъ юйге алыб барыб, боза аякъны къолуна бердиле. Къалтур алгъыш этиб башлады:

Боза аякъ, сыра аякъ,
Джалбарайыкъ, арагъа салайыкъ!
Игиликден юлюш алайыкъ,
Аманлыкьдан узакь къалайыкъ!
Игилик деген—бизни юсюбюзден кетмесин!
Аманлыкь деген—артыбыздан къуууб джетмесин!
Кийген кийими кёклю болсун, акълы болсун!
Адамла бла джарашыу болсун, татлы болсун!—

Атлыла ойнар арбазы болсун!
Бугъала бишер къазаны болсун!
Къатында джууукъ базары болсун!
Этеги-дженги кемг болсун!
Игилеге, ашхылагъа тенг болсун!
Сюрген сабаны битимли болсун!
Келген келин этимли болсун!
Иги келин юйге келсе,
Ийнени ийнек этер, юй этер!
Аман келин юйге келсе,
Борч-къарч этдириб, юйюнгю тюр этер.
Бутун буруб олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун!
Къайын анасына аман болса,
Бурула, джылай олтурсун...
Ал табханы таракъчы болсун,
Экинчиси таякъчы болсун,
Тюр бюртюк кибик, юйресин,
Ашхы муратына тюрбесин!..

Къалтурну къонакъ юйден чыгъарыб, той-
гъа келтиредиле. Къызла, арытыр мурат бла,
сыйырыб тебсейдиле. Аны уа, чалыб барыб
тургъан болмаса, арыр сыфагы джокъду.
Къобузну тохтатыб:

— Сен арыгъанмыса? — деб сордула,

— Тели тебсей билмез,
Тебсеб тебресе, къоя билмез! —
— деб сѣзюмю этмегиз ансы,
Арымагъан-талмагъан,
Штанкъыл къаза къалмагъан,—
Деген менме! —

— деб, тойдагъыланы барын кюлдюрдю.

Тытытны къызы Хаммесей да тойда эди.
Ол, тѣрт къарнашны джангыз эгечи, элде бек
ариугъа санала, «мен барлыкъ кимди», деб

тура эди. Кеси да Къалтурдан кѣб кичи да тюлдю, къуп-къуру... 25 джылгъа! Къалтурну уа эки кѣзю Хаммесейден ары-бери таяргъа унамайды. Ол кюннге дери да Къалтур талай джолда Хаммесейге келечиле не тургъан эди, алай а келечиле къызны джашха, аны къартха санаб, айтыргъа базмай, келечиликни тындырмай, «алай-былай айтды», дей да келе тургъанларын Къалтур сезиб, кеси аны себебли келген болур эди...

Той дагъыда барады. Той тамада къобузну тыйыб, чыгъыб тургъан джаш бла къызны (къыз Хаммесей болгъанды) аууз къобуз бла тебсетирге буйрукъ этди Къалтургъа.

Къалтур харсха, тебсеуге келишген, кеси чыгъаргъан тартыу бла быллай джырны айтды:

Чегетде битген
Чегет раса, ой-ой-ой!
Чегетге кириб
Неге тураса, ой-ой-ой!

Къарт туююл эдим,
Ариу Хаммесей, ой-ой-ой!
Уллайыб къалдым
Мен, сени кюсей, ой-ой-ой!

Бары да бек разы болуб, аны фахмусуна сейрсиндиле: Къобуз тохтады. Джырлау, айтыу башланды. Къалтургъа кѣзюу бердиле. Ол бир джырны толу джырлады да, сора джангыдан башлаб:

Аслам мычыдым, къалай этейим,
Мени къачхы кюном батмайын,
Къоярыкъ тюлме, Тытытны къызын
Ариу Хаммесейни табмайын!

— деб. джууаб излей, джырын бошады.

Адамла кьоймай, Хаммесейге, джууаб эт,
деб кьадалдыла. Хаммесей, джунчуб, шош
ауаз бла:

Кьалтурда барды мыйккъла,
Алтын окъаны бургъанлай,
Кьалтур кьызланы кьалай тилейди,
Кьатын аллыкъ джашы тургъанлай?

— дегенинде, Кьалтур симсиреди. Алай бол-
са да ол, асыры джунчумай, башлады:

Кьаягъа миндим да, —
Хиджи дедиле,
Кьатыным ёлдю да
Худжу дедиле,
Сылпагъарлада келе тураем,
Атымы туягъы Тытытха! — деди.
Тытытны кьызын ал дей болурму,
Деб акъылыма алай келди.
Тытытны кьызы, ариу Хаммесейни
Ал дей кёреме, деб сагъыш этдим.
Атым да кишнеб: «Хы! Хы! Хы!» — деди.
Ажымсыз джазыу болур, деб келдим!

Кьалтур озду! Башха сёз болмады. Кьобуз-
чугъа кёзюнуу бердиле. Талай джаш келиб,
кьобузну тохтатыб:

— Кьалтур, сени кьонакъ хатеринги этиб
тургъанбыз. ансы, сеннге иш чыккъгъанды,
джюр бизни бла! — деб, тойдагъыладан да
эркинлик ала, эшикге чакъырдыла.

— Не джумушугъуз барды, айтыгъыз!

— Джетили бугъаны кьарагъа салгъан-
быз, бюгюн юч кюн — уралмайбыз. Айыб
этме да, сен да бир ат! — деб тилеб келген-
биз.

Къалтур, барыб къара атхан джерлерине
къарады да:

— Да, джашла, мен да бир кёрейим! —
деб, шкогун къолуна алыб, аякъ юсюнден
марады.

— Ышаннга сал, джатыб ат! — дедиле.

— Мен джатыб ата билмейме! — дей,
атыб къараны урду. Адамла бек сейир болду-
ла. Хапар тойгъа къартлагъа, отоугъа дери
джетди.

— Энди бугъаны къалай элтириксе, — деб
адамла аны къайгъылы болгъанларында:

— Бугъаны да къартланы алларына алыб
барыгъыз да алгъыш этдиригиз, — деди
Къалтур.

Къартла айтыб бошагъандан сора, ол да
айтды:

— Къартла, махтау төрюгюзге!
Джукъ келмесин кёлюгюзге!
Анда болуб атагъанем муну сизге.

Бугъаны кеседиле. Сёз биягъы Къалтургъа
джетгенинде, ол айтды:

— Кесигизни танабызны кесибизге ашатды, демегиз,
Мени алай къызгъанчха да кёрмегиз,
Кесими малларымдан да бир къазан ашлыкъ берейим.
Дженгил барыб, терк келейим.

— Малларынг къайдадыла?

Ол кёкле дуппурну башын кёргюздю:

— Мени адам ёлгеннге, бекленгеннге,
къууанчха дегенча сызгъырыучу хазырларым
бардыла. Ма былай сызгъырсам, улоу алыб
келирсиз, — деб, сызгъырыб, хазырны ызына
салды да кетди. Ол, тюз кийиклени огъай
эсенг, гуждарланы да алдай эди.

Арадан кёб заман кетгинчи, төрт джугъу-

турну ёлтюрдю. Сызгырыб-сызгырыб эшит-
дирди. Учаланы кьартланы алларына келтир-
диле. Алгыш этиб, Кьалтургъа джашау
тилеб, кьууандыла. Кьартланы бири былай
айтды:

— Бу адам тёппедегин тёбен эндиреди.
Ташны кьысса, кьан чыгъарады. Быллай
адам бизге кьонакълар да келмез, берейнк
кьызыны мынга.

Ишни табы Кьалтурну джанына ауа баш-
лагъанында, аны кёлю джарыкълар болуб, айтды:

— Мен сизге келечиле ийген эдим,
Кьоратмагъыз, не кьошмагъыз, деген эдим,
Кьыбылагъа айланыб, тоханала кибик,
Юйлери барды! дегиз, — дегенем.
Кьара чегет кибик, кёгет тереклери барды,
дегиз, — дегенем,

Ол терекледе алмалары, кертмелери,
Шапталлары барды, дегиз, — дегенем.

Арт эшиги барды,

Ал эшиги барды, дегиз, — дегенем,

Отоу юйю барды,

Кьонакълар юйю барды, дегиз, — дегенем,

Тёгереси мийик хуна болуб,

Дуркьулары барды, дегиз, — дегенем.

Тепсилеринде хар заманда, кьонакълар

кьайтыб ашар кибик,

Ашлары барды, дегиз, — дегенем.

Джугьутур териден джумушакълар джумушакълар

Тулукуллары барды, дегиз, — дегенем.

Кьашха эчки териден, кьызыл боялыб,

Гыбытлары барды, дегиз, — дегенем.

Гёзенни маймуллары, аркьаулары

Бютеу кьакьдан кёрюнмейди, дегиз, — дегенем.

Бу рысхыны барына да не кёз бла кьарагъан

Тиширыу керекди, дегиз, — дегенем.

Ким да табылады, аны тындырлыкълар

Хаммесейди, дегиз, — дегенем.

Тытытны кесгин джууабын

Алыб кьайтыгъыз, — дегенем...

— Ма, кѳресиз, сабийни джумушха ий да ызындан бар, дегенлей, ала тындырмагъанларында, кесим келгенме.

Тынгылагъанла, ауузларын ачыб, эслери кетиб:

— Хай! Хай! Хай! Сен, къарнашым, Къарачайгъа сѳзле туугъан кече туугъан болур эдинг! — деди бир къатын.

Къалтур джууаб этгинчи:

— Энтда Хаммесейге бир зат айтсын деб тилейдиле, — дедиле адамла.

Тытытлада къадау таш
Титиремейди, тебмейди,
Мени джаным сау болуб,
Хаммесей башхагъа кетмейди!

Адамла:

— Энтда, энтда айт! — деб тиледиле.

— Хаммесейге дагъыда бир айтырым:

Сарай бла Саралыб—ала санга къанатдыла,
Бу сѳзюме джамагъатым шагъатдыла:
Ол Хиджи къызы Сарайды,
Джан чачларын тарайды.
Кесине базгъан аны марайды.
Аны хапары алайды:
Кече олтурса, сыргъалы къазан алады,
Кюндюз ишлесе, бир бау аллы сабан орады,
Алтын окъадан он бармагъы бла сурат этеди.
Тиширыу иште кишиге оздурмам, —
Деб мурат этеди.
Къыптысыны бурну
Къылны кыяды.
Джигерлик бла тенглерини
Аллын тыяды.
Тыйын тонланы бичеди,
Олтургъан ишге бийчеди...
Хиджини джашы Саралыб,
Джаш болса да, керти адамгъа саналыб,

Кѣрген-кѣрген къалады мынга аралыб,
Къызла къалалла ызындан таралыб.
Уугъа чыкъса, излегенин табады.
Саралыбым джансыз затха джан салады.
Джокъну бир этер, барны кѣб этер,
Алай бла кенг муратха терк джетер.
Сен аланы сылтаугъа нек салдың?
Джарыкъ болур джерде мутхуз нек болдунг?
Ол экиси—сени эки билегинг,
Билегинг болса, ойнарыкъды джюрегинг!

Ол баргъанындан Къалтур ызына къалай
къайтханы белгили тюлдю, алай болса да, му-
ратына толу джетгенди.

Хаммесейни хоншусу элекни хаух алыб,
ичинде къышхыры бла учхара джерде къой-
гъаны себебли, эшекле, къышхырны да ашаб,
элекни да сындырыб джарауруз этгендиле.
Ортада джюрюген джангыз элек болгъан-
ды. Аны юсюнден Хаммесей хоншусу бла дауур
эте тургъанлай, юслерине Къалтур келиб,
къатынына:

— Къой, сѣлешме, арты-аллы да бир элекди.
Элек ючюн даулашыргъа не керекди?
Майнама тиш, майна гыбыт, майна дран,
Эки элек экигизге! Сѣюме ийнан!

— деб сѣзню тохтатыб, олсагъатдан огъуна,
дранланы джонуб, джарашдырыб, къайнагъан
сууда джибитиб, сындырмай тѣгерек бюгюб,
джалгъанган джерлерин тасма бла тигиб,
гыбытдан тюбле салыб, къызгъан тиши бла
тешиб, экисине эки элек этиб бергенди.

Сарай чырайлы, джигер къыз болгъанды.
Къараны атасындан кем атмагъанды. Атха
минерге бек суйгенди. Къайдан эсе да Сарай-
ны кѣре келгендиле, Къонакъ юйде юч кюн-

ню кьонакъ этгендиле аланы. Тёртюнчю кюн
Кьалтур кюн джарыкъда тенглери бла олту-
руб дургъан джерине кьонакъланы чакъыр-
тады. Сёлеше келиб, Кьалтур джашха кьараб
айтханды:

— Сен да джюрюб келген джаш,
Джюрюгенингден айтырса,
Мен да кёбню кёрген кьарт,
Кёргенимден айтырма.
Эр джигитсе, болма уялчакъ,
Алгъы бурун бир от чакъ.

Джаш, джунчуяракъ да болуб, хазыр орнун-
дап кьакъгъычын. отлукъ ташын, кьууун ал-
ды да, чакъдырыб, кьууну кьабындырды,
— Ачыкъ болсун ортабыз, ашхы улан,
Энди от тамыз!

Кьонакъ, чыртда джунчумай, хазырындан
чыракъчыкъланы алды да джандырды.

— Болмасын кыйынынг тас,
Ашхы улан, энди кьазан ас!

Джаш кьазан асыу адетни кёргюздю.

— Энди хапар айт,
Хапарны уа юч белгиси барды,
Аланы унутма!

деди Кьалтур.

Былайда джашны гаммойлары (нёгерлери)
Кьалтурдан тиледиле:

-- Ол юч зат не затладыла, аланы кесинг
айт, биз да билирге сюебиз!

Кьалтур, ышарыб:

— Хапарны башы, ортасы, аягъы,—аладан
джанласа, магъанасыз болады, — деди.

Кьонакъланы бири сорду:

— Къалтур, къонакъны уа ненча борчу болады?

— Къонакъны да, — деди Къалтур, — юч борчу болады.

— Ала къайсыладыла? — деб дагъыда сордула. Къалтур айтды:

— Баргъан джерингде, халкъ манга иги тынгылайды деб, кѣб сѣлешме. Къонакъ юйню безгисине тынчлыкъ берирге керекди. «Бу къонакъ джукъуну барын да бери алыбмы келген эди?» деб айтдырма.

Къыз кѣре келген джаш хапар айтмады. Къалтур кеси, джашха къараб, былай айтды:

— Сол джанынгдан къарагъанымда,
Джигит кибик!
Онг джанынгдан къарагъанымда,
Юйюнге сыйыт кириб!

Къалтурну адамлары суу къуйгъанлай болдула. Къонакъла да кетер къайгъыгъа кирдиле...

• • •

Бусагъатха дери джыйылгъан материалгъа кѣре, сѣз чемерликни айтылгъан усталарыны бири Къалтурну юсюнден бизге белгили затла ма быладыла. Къалтурну юсюнден материал джыйыу ишни бюгюн да бардыргъанлай турабыз.

БАГЪЫР УЛУ КЪАСБОТ

Къарачай-малкъар халкъда аты айтылгъан, белгили джырчылары бири Къочхарланы Къасботду. Ол, миллетни джашаууну

юсюнден, аны кысыб тургъан артыкълыкны, кысылыб тургъан эркинликни хакындан ангылата, халкына кёб заманланы джырагъанды.

Революциягъа дерн Багъыр улуну джырлары джазылмагъанлары себбли, аланы бир кыаууму тас болуб кыуругъандыла; бирсилери халкыны аууз творчествосуна кыатышхандыла; Къочхар улунукъула болмагъанлай, аны аты бла джырланыб тургъан халкъ джыра да тюбейдиле («Джандар», «Баракъ», «Гапалау»). Джырчыны кесини аты бла уа, «айран тегюлсе, джугъусу кыалыр» дегенча, бир азыракъ заты сакъланганды.

Къочхарланы Къасбот 1834 джыл Учкуланда джарлы элчини юйдегисинде туугъанды.

Учкулан... Къалтурну, Къасботну, Аппаны туугъан эллери... Ол кертн да тамам ариу джерди. Минги Таудан узакъ болмай, тамаша мийик тауланы тюблеринде, кёк Къобаны бойунда орналгъанды. Элини ариулугъуну, хауасыны тазалыгъыны юслеринден Семенланы Азрет былай джазгъанды:

Кюнню тюбю, Джерни башы
Дунияда
Ариулукъну сейир джурту
Учкулан.
Джулдузлагъа тие-тие
Тауларынг,
Джюрегингде джыраб келген
Кёк Къобан..
Къалай газад сзенини
Хауасы,
Артыкъсыз да нараг ийис,
Тау эртден.

Багъыр улу Қъасбот.

Бютюн сейир Махар тауну
Гарасы,
Ауругъанны бурун кибик
Сау этген...

Қъасбот туугъан кёзюуде Учкулан Қъара-
чайны бек эски эмда уллу эллерини бири
болгъанды. Анда сёзге чемерле, чамгъа,
накъырдагъа, самаркъаугъа устала, джыр-
чыла, джомакъчыла кёб эдиле. Багъырлары
да ол джаны бла кишиге ал бермегендиле.
Қъасбот сабий болуб, тийреде къартланы
таурух айтханларына, тойда-оюнда джыр-

лагъанлагъа, къобуз сокъгъанлагъа суююб,
талпыб тынгылаучан эди. Тебсерге да бек
тырмашханды.

Элде эм уста сыбызгъычыланы бири,
джашчыкъны атасы Багъыр, ариу халили,
ачыкъ, чомарт адам болгъанды. Алай а сау-
лугъу къолайсыз болгъанды. Ауруб, аны
тёшеги хазна джыйылмагъанлай, джылла
бир-бири ызларындан ётюучен эдиле. Ауру-
гъанны кёрген адет бла, тийре-хоншу, джуу-
укъ-тенг келиб, Багъыр бла олтуруб, заман-
ларын ашыра, тюрлю-тюрлю хапарла айтыу-
чан эдиле.

Къасбот, быллай кёзюню бош джибермей,
ким не айтады деб, тынгылагъанлай, эшитге-
нин алгъанлай, юренгенлей тура эди. Кёбю-
сюне уа сабийле джыйыла эдиле. Багъыр, ала
бла заманын ашырыргъа разы болуб, алагъа
тюрлю-тюрлю эски хапарла, нарт таурухла,
дагъыда башха сейир затла айтыучан эди.
Сора кесини ууакъ тенгчиклерин эрикгенча
неда арыгъанча кёрсе, сыбызгъысын алыб,
алагъа тюрлю-тюрлю макъамланы согъа
эди. Ала кеслери да: «Аны сокъ! Муну
сокъ!» — деб тилей эдиле. Ауругъан аланы
разы эте эди...

Сора, кёзюу сабийлеге джетер эди. Ала да
кеслерини билген затларын айта эдиле. Бы-
лайда керти эришну башлана эди... Сабийле-
ни бири:

Эртде биреу бар эди,
Темир тиреу бар эди,
Таш тегене бар эди,
Агъач элек бар эди...

— деб башласа, экинчи да, аны бошарын
сакълаб туруб:

Бара-бара баз табдым,
Базны ичпиде таракъ табдым,
Таракъны аммагъа бердиле,
Амма манга баппу берди,
Баппуну итге атдым,
Ит манга кючюк берди...

— деб тебрей эди.

Багъыр башчылыкъ этген бу алакат сабий оюн, аны бла да тохтамай, къызгъандан къыза, сейирден сейир бола бара эди. Ма, энди «Джетегейлини» айтыр заман джетди... терен солуб, сӳкслерине хауаны аслам тарта, хазырланадыла. Солууун бир алгъаны бла «Джетегейлини» аягына дерн джети кере айтыргъа керек эди:

Джетегейли джети джулдуз,
Боюнсхала эки джулдуз,
Илкер джоппу, Чолпан сынгар,
Темиркъазакъ кеси джулдуз.
Къара айгъыр бла Сары айгъыр
Джети айланьб,
Джетер джерине джетгинчи,
Джети айланмай танг атар...

Дагъыда:

— Ол алмала не алмалалла?
— Бал алмалалла,

— деген сӳзлени кесгин айта, джети джолда айтыб ким дженгил бошаса, ол озгъаннга санала эди.

Бу эришнуледе Багъырны джашчыгъы ба-рын да оза эди, нек десенг, аны уллу эси, къонгурау кибик, ачыкъ ауазы, сӳзню таба, айта билмеклиги анга болуша эдиле.¹

¹ Къасботну сабий заманындан хапарлары 1967 джыл августну 5-де Къарачай Шахарда 90 джыл болгъан Алботланы Шогъайны джашы Магомедден джазылгъандыла.

Бу хапарлагъа кёре, Къасботну фахмусу, джырланы суюгени сабий заманында огъуна ачыкъ танылгъанды. Абадан болгъанында уа, джау джиблеге ёрлеб, кёб кере ёч алгъанды, уста тебсегенди. Эмилик юретиуню, ат чабдырыуну, атда ойнауну айырыб бек суюгенди¹.

Байрамукъланы Маулан джырчыны сабий заманындан быллай бир сейир затны джазанды:

Учкуланда бир уллу къууанч болуб, анга саулай ёзенде белгили адамла (тутушуучула, джырчыла, оюнчула, ат чабдырыргъа устала, джау джибге чыгыучула) джыйыладыла... Белгили джырчыла джырлаб бошагъандан сора, кёзюу гитче джашчыкъгъа — Къасботха бериледи. Анга джырла деб къоймагъан адам да Къочхарладан болады. «Кёб тукъумну адамы джырлады. Къочхарланы тийреден а киши джырламай къалыргъа башлады», — деб къысады ол Къасботну. Тилерге къалгъанларында, джашчыкъ, джунчуй-джунчуй, джырлаб башлайды.

Джазгъы къырдышха кюйюзлени джайыб олтургъан къартла бла джашла бары шум боладыла. Адам тюл, кёк джырлагъанча, джууукъ таула зангырдайдыла. Олсагъатда тегерекде Хурзук сууну шууулдагъаны бла джаш Къасботну кючлю, джарыкъ ауа-

¹ Акъ байланы М., Къасбот. Къочхарланы Къасбет. Сайламалары. Черкесск, 1964, 6 бет.

зындан башха джукъ эшитилмей эди. Ол кёб джырлайды, тенг джашчыкъ къакъгъан къобуз бла эжну этеди. Джыр бошалгъанында, къууанчны тамадасы, аны чакъырыб, джауорундан кесиб, тигим узатады. Къасботну атасына уа:

— Багъыр, дуняда эм къыйын, эм узакъ джол — адамланы джюреклерине элтген джолду. Адам Меккагъа, Мединагъа да барлыкъды. Аллай бир кюрешиб, джюреклеге джол табалмай къалыргъа боллукъду. Сени джашынг бизни халкъны атын айтдырлыкъды, — дейди¹.

Къасботну джаш джыллары джарлылыкъда, къыйынлыкъда ётгендиле. Екатеринбургская гимназияны устазы А. Н. Дьячков-Тарасов XIX ёмюрю II джарымында Учкуланда болгъанды. Ол мында кёрген затларыны юсюнден былай джазгъанды: «...Учкуланда 50 чакълы юйдегини джашар юйлерн джокъду; себеби, юй орунла табылмайдыла; 100 чакълы юйдегини да не эл ичнде, не элден тышында аз-кёб да сабан ызлары джокъду...»²

Къочхарланы Багъыр да сабан ызы болмагъан къауумладан эди. Ол себебден джарлылыкъны ауур джюгю Къасботну, сабийлик заманындан башлаб огъуна, имбашларындан

¹ Байрамкъулланы Маулан. Джырчыны юсюнден талай сёз. «Ленини байрагъы», 1972, 29 август.

² А. Н. Дьячков-Тарасов. Заметки о Карачае и карачаевцах. Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1898., вып. XXV.

басады. Ол гитчелей огъуна джалчылыкъ этерге керек болады. Багъыр джашын Хаджи-Алий деген байгъа джалгъа береди. Къасбот анда ачдан, сууукъдан инджиледи, унугъады, хакъына уа бир адаргы зат алыб къалады.

Бир талай джыл ишлегенден сора, башха байгъа джалгъа баргъанды, алай болса да, байла ауушханлыкъгъа, джашауда иги джанына тюрленген зат болмайды.

Къасбот, уллу болгъандан сора, ол кёзюулерин эсине тюшюре, кесини бир джырында былай айтханды:

Джылдан юйюме къайтыб келсем,
Юйюм гырджынсыз тура эди,
Бу къыйыплыкъда джашаялмайын,
Атам кёб сагъышла къура эди.
Байланы, бишлени залимлигинден,
Атам саулай, ёксюзлюк сынадым.
Кесим кибик кёб джарлыланы
Кёрюб, чыдаялмай джыладым.

(«Джаш болдум».).

Къасбот, Къоркъмазладан бир байда джалчы болуб, мал кютеди:

Къышым, джайым да кетеди малда,
Кесим да джюрюйме мал халда...¹

Къоркъмаз улуну Хорасан деб бир ариу къызы болгъанды. Къасбот бла Хорасан бир-бирлерин суйгендиле. Къызы юсюнден Къасбот джыр этгенди. Ол былай башланганды:

¹ Къочхарланы Къасбот. Сайламаларь, 23 бет.

Ой, ариу Хорасан,
Ой, ариу Хорасан,
Ой, ариу Хорасан, ой,
Тойгъа барсанг,
Бир ариу боласа,
Бир ариу боласа, ой...¹

Алай а суйгенле суйгенлей къаладыла. Хорасанны зор бла кесп суймеген бир бай джашха бердиле. Бу иш Къасботха бек ауур тийиб, джюреги бек къыйналады, этерге уа — мадар джокъ. Сора бу затны юсюнден джыр этиб, Къасбот кёлюне келгенни джыргъа салады. Ол анда суймеклигин, этилген терсликлени джанына тийгенлерин ачыкълай эди. Ол джолдан сора джырларгъа артыкъ да бек эс бёледи. Кесини къууанчын, бушууун, талпыуун джырларында кёргюзюб башлайды. Къысха заманны ичинде джаш джырчыны аты Къарачайгъа, Малкъаргъа да айтылады.

Хорасан... Джарлылыгъыны себебинден, фахмулу джаш кесини джазыуун суйген къызы бла бир эталмайды. Алай а аны унуталмагъанды, бютеу джашаууну узагъына суйгенлей тургъанды.

Талай замандан Къасбот да юленигенди. Бир джаш бла эки къызы ёсдюргенди. Джашы Эза Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенди², тамада къызы Гытдыу бусагъатда Къарачай районда, кичиси Шерий—Къобан районда джашайдыла.

¹ Къочхарланы Къасбот. Сайламалары, 6 бет.

² 3 мартда 1979 дж. Огъары Тебердиде Батчаланы Баширден джазылгъанды.

Джаш кюнлеринде джюреги плешген адамны — суйген кызы Хорасанны сыфаты уа Къасботну эсинден кетмегенлей къалгъанды. Халкъда джюрюген хапарлагъа кёре, Къасбот бла Хорасан, он джыл чакълы бирни бир-бирни кёрмей туруб, бир джолда билмей тургъанлай тюбегендиле.

— Хорасан! Хорасан! — деген таныш, татлы ауазны эшитиб, тиширыу бир джанына бурулады. Къараса — Къасбот! Къангич санлы, чырайлы, таб эркиши

Хорасан, Къасботха мыдах къараб, не тохтамагъанлай, не сёлешмегенлей, сууукъ-сурагъанча, юсюндеги джаулугъун къатыракъ тарта, эрлай дженгиликрек атлаб, джукъ айтмагъанлай озуб кетеди. Къасбот а, тиширыуну ызындан мыдах къараб, орнундан тебмей, сюелиб кёб турады. Къасбот тюбеген бу Хорасан алгъыннгы Хорасаннга не аз да ушамайды. Къасботха тюбеген—къыйынлыкъ басхан, сыфаты онгнган, бети къарт адамча джыйырылгъан, арыгъан, азгын мыдах тиширыу—ма аллай эди Хорасан. Аны къыйынлыгъы джырчыны джюрегин аурутуб, олсагъатдан огъуна бир джангы, мыдах джырны тизгинлери тууб башлайдыла:

Кёюрегинде ала джаулугъунг
Эски болгъанды, сары чапракълай...¹

...Хар къайда: къошлада, тойлада эмда
башха адамла джыйылгъан джерледе —

¹ Е. П. Кабаченко. Къасбот Кочкаров — народный поэт, Къочхарланы Къасбот, Сайламалары, 110 бет.

Къасботну джырларын халкъ джырлайды.

Бир джолда уа Къасбот Джаныбекланы
Аппа бла тюбешгенди. Джырчыла тюбеш-
генлей, Багъыр улу:

— Багъыр улу Къасбот деген менме, сен
а кимсе? — деб соргъанында:

— Сен Багъыр эсенг,
Мен Къалай,
Сен къалай эсенг,
Мен да алай!

— деб джууаб этгенди Аппа да.

Джырчыла кечени кече узуну айтышханды-
дыла. Бу эришиуде, халкъда джюрюген хапар-
лагъа кёре, Къасбот хорлагъанды, алай бол-
са да Аппа, кесин хорланнганга санамай,
быллай назму сёзлени айтханды:

Къабыргъада къалайла,—
Джетмегеннге джалгъайла.
Къалай улу Аппадан
Багъыр улу Къасботну сайлайла,
Огъай, ол тюз тюлдю.
Аппадан иги тюлдю,
Аны къонакъды деб сыйлайла.
Мени «хорлатдынг»
Деб къыйнайла.

Къочхарланы Къасботну сыйы халкъны ич-
инде бек уллу болгъанды. Адамла махтаулу
джырчыны джырагъанына тынгыларгъа бек
суйгендиле. Джума кюн джума намазгъа
джыйылсала да, бир къауумла ашыгъыб эрт-
дерек келе эдиле. Нек десенг, межгитде намаз
башланнгынчы, адамла, Къасботну джырла-
тыб, тынгыларгъа бек суйгендиле. Ол а, кёб
джалындырмай, барын да разы эте, кёб джыр-

ланы — халкъныкъланы да, кесникилени да, — арну джырлаучан эди.

Бир джолда уа, афенди намаз кълдырыб башлагъандан сора да, адамла джырчыны тегерегини алыб, ол да джырлай, кългъанла да эжиу эте, тынгылаб тура эдиле:

Джанлыгъымда сохталыкъда джюрюдюм,
Онбени джылым толу джетген заманда
Абуклагъа джылкъы джалгъа киргенем.
Киргенликге, адам кибик кѳрмелле,
Къыйынымы ала мениге бермелле.
Кѳб заманны тарыгъыб, таралыб джюрюдюм,
Бир тынчлыкълы орунда джатмайын.
Мыдахлыкълы басыб тохтадым,
Бир закон, сюд табмайын...

Афенди, ачууланыб, Къасботха келиб:

— Сен, насыбы кълругъан джарлы адам, бу джыр кибикле бла не зат этерге мурат этесе?! Сени джырларынг да, сен да биргелей ѳллюксюз ма бу тар ѳзенде. Адамлагъа хайыр берирге неда кесинге сууаблыкъл алыргъа суюе эсенг а, кълуран окълу, зикир айт. Ол заманда аллах кеси сеннге джол берир. Сен бу джараусуз затла бла кѳбден бери кюрешесе, аны ючюн не сый, не махтау табмайса.

Джийылгъан адамла, къларамлары бла афендини терсге санай, тынгыладыла. Сора джырчы кеси:

— Мен халкъыма джетген къыйынлыкъланы, артыкълыкъланы юсюнден кесими ана тилимде джырлайма эмда джырларыкъма.

Махтау, сый излемейме»¹,— деб джууаб береди.

Адамла айтханнга кёре, Къочхарланы Къасбот сёзге бек уста («чечен») болгъанды. Белгили орус алим В. Шуровскийни «1907 джыл джай Къарачайда» деген очерки да ол затха шагъатлыкъ этеди. Бизни джерлени табигъаты, адамлары да алимни сезимлерин бек къозгъагъандыла. Ол былай джазады: «Къарачай бла, Къабарты бла не къадар танышханынг сайын, адамларын, джерлерин да ол къадар тансыкълаб эсинге тюшюресе. Кесинги анда заманларынгы тансыкълай, энтда, амал болса, жангыдан ол джерлеге барырынг келеди. Ой, анда къалай суююмлюдю, ариуду табигъат!»².

1907 джыл августну 27-де Багъыр улу Къасбот бла тюбешгенин эсге тюшюре, В. Шуровский былай джазады: «Солтан-Мурат-мычымай келди. Биргесине Къарачайны маджал джырчысы Къочхарлачы Къасботну да келтирди. Ол, джарыкъ сёзлю адам, дженгил-дженгил сёлеше эди, сёзю магъаналы да, ариу да болур эди, нек десенг, аны сёлешгенине, алгъыш этгенине да бек разы болгъан эдиле».

Багъыр улуну уллу Октябрь революциягъа дери этген джырларындан бизге талай джыр къалгъанды. («Хорасан», «Айджаякъ», «Де-

1. 1962 дж. августну 5-де Къарачай шахарда Алботланы Шогъайны джашы Магометден джазылгъанды.

² В. Шуровский. По Карачаю летом 1907 г. «Ежегодник русского горного общества», 1908 (1912), вып. 27 бет.

бош», «Эски аскерчиле», «Сандыракъ», «Къанамат», «Джангыз терек юй болмаз», «Джылкыда», дагыда башхала).

Къасботну «Къанамат» деген джырын халкъ бюгюн да бек суюуб джырлайды. Джыр керти болгъан затны юсюнден этилгенди. Къанамат, Эбзеланы Алийни джашы, Тёбен Тебердиде джашагъанды. Бир джолда элни старшинасы Джаубаланы Токъмакъ законнга, патчахха терс къарагъан элчилени тутаргъа деб буйрукъ алады. Ол зат бла хайырланыб, кишиге хаталары болмагъан Эбзеланы Къанаматны, Эбзеланы Къасботну, Ёзденланы Гыкканы — кеси ала бла тик болгъаны себебли, тутуб тюрге ийгенди. Ючюсю да къачыб, абрек чыгъадыла. Таулада, ташда-агъачда джети джылы улуу инджилиб джашагъандыла.

Ол къыйынлыкъ джашаудан эригиб, ючюсю да быллай оноу этедиле: Къанаматны Учкуланда эски танышы Гюллю улу Хаджи-Бекирге барыб, кечмеклик излеб тилек къагъыт джаздырыгъа.

Алай а иш была оноу этгенча болмайды. Гюллю улу, къагъытларын джазаргъа сёз бериб, джашланы сауутсуз этеди, ызы бла законнга билдиреди. Была тургъан юйню тегерегин мыртазакъла аладыла. Былайда Къанамат ёледи, тенглери уа Сибирге ашырыладыла.

Къанаматны терлиги болмагъаныны юсюнден джырыны биринчи тизгинлеринде огъуна айтылады:

Эбзелени джигит туугъан Къанамат,
Эки кезюнгден сени джууб къан агъад,

Этер эдинг, санларынга бош болсанг,
Сени ургъан итле бла къазауат.
Джарыкъ джулдуз таугъа айланыб батады,
Ой, Учкуланда бир тулпар ёлюк джатады...

Джырда Къанаматны джауларыны эки бет-
лилклери, сатлыкълыкълары, мурдарлыкълары
кёрюнеди:

Учкуланда мурдар итле джанайла,
Уялмайла, адам этле ашайла.
Къочхар улу, Къанаматны ёлтюрюб.
Патчахдан чып, саугъа, ашау алады,
Мурдарлыгъы ючюн медаль тагъады...

Багъыр улуну «Эски аскерчиле» деген джы-
ры да халкъда бек белгиледи. Ол 1877—78
джыллада болгъан орус-тюрк къазауатха
Къарачайдан баргъан аскерчилени юслерин-
ден этилгенди. Джыр былай башланады:

Джангурла джауалла,
Кёкде булутла къаралыб,
Аскер чыкъгъанды,
Уллу Къарачайдан саналыб.
Джашла баралла,
Темир менинагъа къаланыб.
Анала къалалла,
Аланы ызындан таралыб,

Узакъ джерледе таулу джашла Къобан
сууну кюсейдиле:

Термилеме, джашла,
Ой, энди ёлеме,
Къобанны сууундан
Джангыз стакан ичрге...

Аскерчилени баш муратлары — къазауат
бошалыб, туугъан джерлерине къайтыуду.

Джырда байлагъа къаршчылыкъ кёрюнеди,
аланы къазауатха бармай, кюн ууата, къай-
гъысыз джашагъанларыны юсюнден айтыла-
ды.

Багъыр улу «Айджаякъ» деген джырында
сюймеклик термилуиюю эмда къайгъырыу се-
зимлени ачыкълайды:

Джырымы айтайым башындан
Сайлаб алгъанма къашынгдан,
Хауле болгъанма къошумдан,
Ашялмайма ашымдан,
Акъылымы алдынг башымдан...

Ариулукъ, адамлыкъ, джарыкълыкъ деген-
ча затла «Айджаякъда» баш орунну аладыла.
Джырыны тили ариу, таза тилди, суратлау че-
мерлиги да алааматды:

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Ариу джарашады бойнунга,
Мен сукъланама, ёлеме
Мамукъдан джумушакъ къойнунга.

Къарачай-малкъар суймеклик джырлада
суйгенле суйген адамларына керекли бир
зат болургъа излейдиле. Сёз ючюн, джаш —
суйген къызыны башына джастыкъ, къолуна
джюзюк, къарай турургъа кюзгю болургъа
излейди. «Айджаякъда» да ол «адет» сакъ-
ланады:

Кёкюрек туйме болгъаем,
Акъ ёшюнюнге тизерге...
Ой, ала чабакъ болгъаем,
Ичген сууунгда джюзерге.

Къарачай-малкъар суймеклик халкъ джыр-
лада чам къаргъышла да кёб тубейдиле. Ала,

къаргыш тюрсюнде айтылсала да, кёбюсюне чам-накыярда магъанада ангылашынадыла. Ол зат «Айджаякъда» да тюбейди («Мен суйгенлей суймесенг, гюнахым джетсин бойнунга» д. б.).

«Айджаякъ» къарачай-малкъар халкъ джырланы ичинде бек белгилелени бириди. Къасбот кеси бу джырын айырыб бек суйгенди. Джылы джюзден атлагъан кёзююнде да тойлада, къурманлыкълада, башха халкъ къууанчлада аны джырлаб тургъанды. Анга бу сёзлери да шагъатлыкъ этедиле:

«Айджаякъ, джырынгы джырладым,
Ал тишлерим тюшгюнчю...»

Джырчы кеси айтханнга кёре, ол «Айджаякъны джырлагъаны сайын, джаш заманы эсине тюше, кетген кючю орнуна келе, джюреги джангыдан къууанганды.

Багъыр улуну таныгъан адамланы айтханларына кёре, ол халкъ джырланы алапат джырлагъанды. «Акъбийче бла Рамазан», «Гокка», «Татаркъан», «Бийнёгер», «Апсаты», «Ачей улу Ачемез» дагъыда башхала аны суйген джырлары болгъандыла. «Акъбийче бла Рамазанны» уа барындан да бек суйгенди джырларгъа. Халкъда аны юсюнден былай айтадыла: «Бир джолда тойда Пача деб бир джаш, халкъ джырланы джырлай келиб, «Айджаякъны» башлаб тургъанлай, Къасбот кеси алайгъа келгенди.

Джаш асыры алапат джырлаялмагъанды, Багъыр улу уа, аны сансыз кибик этиб, тынглаб тургъанды. Пача, «Айджаякъны» джырлаб бошаб, «Акъбийче бла Рамазаннга» кёч-

генди. Бозадан тойгъан джаш бу джырны да осалыракъ башлагъанды. Ол заманда Къасбот, тѣзалмай, былай айтханды: «Къой, къой, иги джаш, сен ол джырны багъасы джокъса!»

Энди Багъыр улу суйген «Акъбийче бла Рамазан» деген джырны юсюнден бир талай сѣз айтайыкъ. Бу кюу кертн болгъан затны юсюнден этилгенди. Огъары Тебердиден Болурланы Акъбийче Ташкѣпюрден Рамазан деб бир джашны суйгенди. Рамазанны атасы джарлы элчи болгъанды. Акъбийче, анга тюберге боллукъ чюйреликлеге да къарамай, Рамазан бла бирге джашау эгерге таукел болуб, анга къачады. Къызын джууукълары, ызында барыб, сыйырыб, рахын этгинчи, къамчиле бла тюйгендиле. Акъбийче ёледн.

Таулу тиширыуну эркинликге талпыгъаны, зорлукъ бла тюбешгени джырда аруу суратлангандыла:

Кечеле узун, ах, кюнле къысха,
Атдыралмайма тангымы,
Сепден суйгеним бар эсе, Рамазан,
Тѣгейим джюрек къанымы.
Бу менге джетген зорлукъгъа,
Тюз адамла къарайла,
Атны юсюнден акъгъан къанымы,
Ах, калак итле джалайла...

Къочхарланы Къасбот эжнуге уллу магъана бергенди. Джырларыкъ болса, кесн чакъырылгъан джерге эжнуге тамам уста Дотдуланы Ахматны да чакъыртыб тургъанды. «Къасбот джыргъа уста, Ахмат эжнуге уста», — деб айтханлары да аны ючюн болгъанды халкъда.

Бир джолда Къасбот бир къошха баргъанды да, къонакълыкъ этгендиле. Джырчыгъа къонакълыкъ этилсе, ол къазан бишгинчи джырлаб тургъан адет болгъанды. Къошда Багъыр улуна иги эжиу эталмагъандыла.

— Ай, иги сагъан, бюгече Дотдуланы Ахматны табыб, бир эжиу этдирир эди! — дейди Къасбот. Ахмат да ол къошха къонакъгъа келиб, аны айтханына эшикден тынгылаб тура. Аны юсюнде джамчысы, башында башлыкъ гыламыла байланыб. Ким болгъанын да киши билмейди. Барады да Къасботну къатына олтурады, эжиу этеди да тебрейди. Сора джыр бла эжиу алапат джарашадыла. Джырлаб, джырлаб, джырлаб, эрикгенлеринде. Ахмат, джамчысын да тешиб, башлыгъын да алыб:

— Салам алейкум! Кече ашхы болсун, джашла! — деб салам береди. Олсагъатда хар ким да, кюлюб:

— Кюсеген Ахматынг келиб къалды да! — дейдиле¹.

Къасбот Уллу Октябрь Социалист революцияны хорламына 81 джыл болгъан къарт болуб тюбегенди. Аны совет заманда этилген джырларында джангы темала тууадыла. Багъыр улу социалист Ата джуртну, колхоз джашауну, партияны, Ленинин, Къызыл Аскерин, шохлукъну юслеринден джырла этеди. «Джетмиш джыл болгъандан сора, мен джаныгдан туудум!», — деб, Къазахстанны белгили джырчысы Джамбул Джабаев айтханлай,

¹ Сарытюзде 4 майда 1979 джыл Езденланы Абугаллийден джазылгъанды.

Къочхарланы Къасбот да кесини юсюнден бы-
лай айтханды:

Ленини жарыкъ ёмюрю
Мени жангыдан туугъан жамы этди.
Энди мен жангыдан туугъанма,—
Къарачайда ариу таулагъа,
Сыйлы Партия меннге бергенди,
Бу эркинликни саугъагъа,
Эндиге дерн джюз джылымдан эсе,
Энди онбеш джылым бам болду¹.

(«Джаш болдум»).

Къасботну бир къауум джырлары алгъыш-
лагъа ушаш джазылгъандыла. Кеси теб
джылланы узагъына артыкълыкъны, ачлыкъ-
ны чекген, эркинликни юсеген Къасбот, джа-
нгы, жарыкъ джашаугъа къууана, Совет
властха алгъыш этеди:

Ётмеклени эркин этдирген,
Малны игисин кютдирген,
Сабапланы алапат битдирген,
Миллетлени барын бирикдирген,
Джашауну игисине джетдирген,
Совет власть джачасын!

(«Джаш болдум»).

«Мюрзеу джыйыу» деген джырында социа-
лист джолда халал урунууну, иште, хакъда
тенгликни, ара мюлкню ёсююн алапат кёр-
гюзеди:

¹ Къочхарланы Къасбот. Сайламалары, 62—63 бетле.

Колхоз джашауду коммунизмге бардырлыкъ,
Хар бир кереклинги табдырлыкъ,
Малланы кёбюн кютдюрюк,
Джерлени эркин сюрдюрюк,
Властыбызны суююгюз,
Мюрэсу кьадалыб джыйыгьыз.

Багьыр улу кесини джырларында эски законну осалыгьын, джангы джорукьну тюзлюгюн, игилигин ачыкь кёргюзеди:

Эски закон — кьара, кир закон,
Кёб джарлыланы тас этди...

Джуртуму ёрге ёсдюрюб барады
Ударниклени кьоллары,
Менича джырчыла бары джырлайла,
Ачыкь болгьанды джоллары.

«Сабийлеге» деген джырында Кьасбот сабийлени, Ленинини осиятын толтура, иги окьургьа чакьыргьанды:

Школлагьа барыгьыз,
Билим, акьыл алыгьыз!
Кирсиз болсун саныгьыз,
Окьургьа айлансын кьаныгьыз.

Багьыр улуну «Чкалов джигитни джыры» халкьда кенг джайылгьанды. Аны джырчы Валерий Чкалов ёлген кюнледе этгенди:

Келгенди бизге бу кьара хапар,
Ёлгенди дейле Чкалов — тулпар,
Кьара кыйылгьан кьызыл байракьла
Чайкьаладыла бушууну айгьакьлаб.

«Мингле бла совет джашла, кьызла, джигит лётчикни атын айтдыра, «кьурч кьанатлада учарла кёкге», — дейди джырчы.

30-чу джыллада Багъыр улуну джырларын джыйыуда белгили орус джазыучу Ю. Н. Либединский уллу иш этгенди. Ол джыллада СССР-де джазыучуланы Союзунда Север Кавказны халкъларыны литература секциясыны председатели болуб ишлегенди. Къарачай-Черкесиягъа кёб кере келгенди. 1939 джыл 5 сентябрда «Красный Карачай» газет Ю. Либединский бла джазыучуланы тубешнулерини юсюнден былай джазгъан эди: «Либединский кесини ушагъында Къарачайны джаш литературасыны ёсюмюне уллу эс бёлдю. Аны бла бирге, кёчюрюуге бла издательствону ишлерине бек къайгъырыб сёлешди... Экиичи кюнюнде ол элlege кетди».

Элдеде тубешнулени биринде Юрий Либединский Къочхарланы Къасбот бла танышханды. «Орта бойлу, кенг джауорунлу, аз муккуруракъ, джюз бла беш джыл болгъан къарт, аз кысыгъыракъ ишленген кёзлери бла аны эсин бек бёллюб, кесине сагъайтады. Къасбот джазыучугъа кесини джашауундан хапар айтады, джырларын джырлайды, къарачай тебсеулени бир талайын тебсеб кёргюзтеди...

«Къарачайда 105 джыл болгъан Къочхарланы Къасбот джашайды. Аны сейир фахмусу барды», — деб хапар айтхан эди Юрий Либединский миллет комиссияланы бюросуну заседанисинде, 10 октябрда 1939 джыл¹. Джазыучу книжкасында Ю. Н. Либединскийни быллай джазгъанлары барды: «Къасбот. Врача. Дом. Запись. Радиоприемник».

¹ Центральный Государственный архив литературы и искусства ф., 631., оп. 6., ед. хр. 269.

Юрий Николаевич Къасботну джырларын джазгъан заманда эслеб сакъ джазмагъанларын эсгертгенди:

«Къасботну джашчыгъы, атасыны чыгъармаларын джазгъан заманда, аллах деген сёз тюбесе, джазмай къоя эди. Мен, алай этну тюз тюлдю, дегенимде, ол бир да огъурамады. Аны облысполкомгъа элтдим, анда ангылатдыла: «Болгъаныча джаз, — биз кесибиз айырырбыз...». Эски чыгъармала бары да керек тюлдюле деб, алай мурат эте эди ол»¹.

Халкъ джырчылары чыгъармаларын тюз джазаргъа керек болгъанын Къарачайны литераторларына ангылатхан бла къалмай, Юрий Либединский Москвадан бымай джазады Бостанланы Хасанны аты бла:

«Къасботну бютеу творчествосун къарачай тилде джазыб алыгъыз...»².

Ю. Либединскийни письмосу къарачай джазычулары джыйылыуларында окъулгъан эди. Къасботну джырларын джазаргъа джаш поэт Орусланы Махаметге буюргъан эдиле...

Багъыр улуну джырларын джыйыугъа башха литераторла да къошулгъан эдиле (Хубийланы Осман, Акъбайланы Магомет, Бостанланы Хасан, Орловский Гервасий»³, д. б.). Къасботну джырларын орус тилде китаб этиб чыгъарыргъа Эфенди Капнев кюрешген эди⁴.

¹ Центральный Государственный архив литературы и искусства, ф. 631, оп. ед хр. 269.

² Бу да анда.

³ Къол джазма къазауатны заманында тас болгъанды.

⁴ Стихи и песни. Сб. составлен и обработан Эфенди Капиевым. Пятигорск, 1940.

«Бу джюзджыллыкъ къартны сейир эси барды. Ол онла бла джылланы мындан алгъа болгъан кѣб джылланы узагъына мыдах джырларын этгенди. Алада кесини тар джашауун кѣргюзгенди. Къасбот иги умутладан чыгъалмай къарт болгъанды... Ма, энди Октябрны тауушу бютеу дуннягъа эшитиледи. Джангы джашаууну джарыгъы джан-джану-ар джюрюялмагъан тауланы, ёзенлени ичинде орналгъан къарангы элlege да джетеди. Къасбот бизни кюнлерибизге дери джашагъаны ючюн насыблыды...¹

30-чу джыллада Багъыр улу «Къызыл Къарачай» деген элчикде джашагъанды. Бир кюн элчиле Октябрны XXI джылына агалгъан къууанч джыйылыугъа келгендиле.

— Сѣз Къочхарланы Къасботха бериледи!— дейди председатель. Олтургъанла, аны сыйлаб, джол бередиле. Къасбот трибунагъа бек таукел чыкъды. Аны къолунда кеси этген таягъы бар эди. Къатангы, тирри къарт, сакъалы къар кибик агъаргъан эди; ышаргъаны бетини джыйрыкъларына бир тюрю суйюм бере эди.

Къасбот, халкъгъа бетин бура, бир сѣз да айтмагъацпай, В. И. Ленинин юсюнден джырын джырлаб башлады:

Барыбызгъа ол аманат этгенди:
Ленин бизге джашау бериб кетгенди,

¹ Ю. Филонович. Народный поэт Карачая Къасбот Кочкаров, «Литературная газета», 1939, 26 июнь.

Партияны ариу, кирсиз сакъларгъа,
Урунганланы ит къауумдан джакъларгъа.

Багъыр улу джырын джырлаб бошады. Улу харс урулду¹.

1939 джыл Къасбот Микоян-Шахарда (эндиги Карачаевск) бардырылгъан олимпиадада болгъанды. Къасбот трибунагъа минигенинде, иги кесекни тохтаусуз харс урулду. Сора, залшош болгъанында, Багъыр улу былай айтды: «Мен кёб джашадым, кёбню да кёрдюм. Ол кир законда къан ичген къуртла кёб артыкълыкъ этдиле. Сыйлы партияны кюннен къан ичгенле бизден кетдиле. Совет властда мен да джырлайма джангы, насыблы джашауну ююннен. Этген джылла бла бирге мени джашлыгъым да, ауазым да кетдиле. Энди бююнню къарт ауазым бла сизге эки джырны джырлайым...

Багъыр улу «Къызыл Аскерни» джыры бла «Айджаякъны» джырлады. Аны ауазы адам суйюб тынгыларча, кесгин, джарыкъ эшитиле эди...»².

Къасбот Микоян-Шахарны ишленгенине, ариулугъуна да бек къууана эди. Кёб этажлы омакъ юйлени бек табха санай эди. Аны ишлеген совет властха кёб алгъышла эте эди. Ол кюнледе Багъыр улу «Микоян-Шахар» деб джыр этгенди.

Къасботха, шахарда джаша, юй берейнк,

1. Е. Кабаченко. Къасбот Кочкаров — народный поэт. Къочхарланы Къасбот. Сайламалары, 101 бет.

2. Сарытюзде 6 майда 1980 дж. Езденланы Абугаллийден джазылгъанды.

дегенлеринде, ол бек кѳууаныб, чакѳыргѳан-лары ючюн толу разылыгѳын билдирген эди, алай болса да джылы келген джырчы элден шахаргѳа кѳчерге таукел болмайды:

«Мен тауланы бек сюеме. Тауда туугѳанма, тауда ѳсгенме, тауда ѳллюкме». Ол кѳлюндегин ачыкѳ айтханды: Кѳасботну тауладан сѳйгени болмагѳанды.

«Таула! Аладан кѳзюнгю алаллыкѳ тюлсе, чынг кѳыйырында чегетле булутлача кѳараладыла. Ичлери бла кѳк чокѳуракѳ суулу Теберди шоркѳулдайды. Чегетленн башы бла — акѳ башлыкѳлы таула, тѳппелери булутлагѳа джете, ышарадыла...»¹.

Кѳасбот 1940 джыл декабрны 24-де ауушханды, сын ташында «1834—1940» деб джазылгѳанды. Ётедиле джылла... Кѳасботну джырлары уа, афенди айтханча, кесн бла бирге ѳлмей, аны атын айтдыра, халкѳыны биргесинне кѳалгѳандыла.

Биз, бусагѳатда джашагѳанла, Багѳыр улуну джырларын бек багѳалатханыбызны юсюнден, аллай уллу фахмулу джырчыны берген джуртубузну сыйын мийикде тутханыбызны юсюнден поэт Тюркюланы Альберт таб джазгѳанды:

Кѳууанч, джюрегиме сыйын!
Джерим кюнден-кюннге
Джашнайды ариу,
Кѳгюрчюгле да джашайдыла
бизни элде.
Ала да сынамазла

¹, А. Серафимович. Собр. соч. в 7 т., ГИХМ 7 т., 1960.

Энди ачы,
Мен джашайма
Къасбот туугъан джерде!¹

МЕЧИЛАНЫ КЯЗИМ

Мечиланы Кязим къарачай-малкъар поэзияны мийик кёгюнде эм джарыкъ джулдюзланы бириди. Халкъыны чомарт джюреги аны атын багъалатханлай, эсинде сакълагъанлай турады. Нек десенг, Кязим кесини хар назмусуну хар тизгининде таулу халкъланы оюмлары бла муратларын ачыкъ кёргюзтгенлей тургъанды.

Мечиланы Кязим келир заманны тёлюлерине къалдырыб кетген поэзия хазна аламатды. Ол хазнаны джамагъат магъанасы джылдан-джылгъа ёсе барады. Поэтни кючлю, ачыкъ ауазы кесини халкъыны джюрек инджиулерин, ашхы талпыуларын тамам толу баямлагъаны себебли, Кязимни хар сёзю бютеу халкъны сёзюча, алай ангылашынганды. Алай болгъанын поэт кеси да ангылагъанды. Ол себебли, тюзлюкню, халкъны насыбыны юсюнден таймаздан оюм этгенлей, хар затны джик-джигине дери ангыларгъа излегенлей тургъанды. Аны юсюнден былай джазгъанды:

Халкъны насыбы къайдагъысын билсемед,
Мен бутларымы ат этиб джетерем.
Арабызда къан ырхыла барса да,
Джюрегими къайыкъ этиб ётерем.

¹ Тюркюкланы Альберт. Марал джангурла. Черкесск, 1973, 14 бет.

Урунган халкъны фахмулу уланы Қязим халкъны тенгсизлик джашаууну, джамагъатны класс кѳуралышыны халкъгъа салыб турган ауурлугъуну юсюнден кѳб сагъыш этгенди. Ол оюмлары поэтни бютеу творчествосунда ара багъана болганлай барадыла. Аллай оюмлагъа уа джашау кѳб чурум бергенди.

Къарыусузлагъа хайырым тийсин деб,
Эски гюрбеджимде темир тюеме.
Халкъыма джетген азаблыкъны кѳрюб,
Гюрбеджимдеги темирча кюеме,

— деб поэт бош джазмагъанды. Ол кукалыкъсыз тюз сѳзле бла джюрегини халаллыгъын, джунчуулу адамлагъа билек, дагъан болургъа кюрешгенин танытханды.

Қязимни джашауда хар затны магъанасын, адамланы халилерин ангыларгъа фахмусу уллу болгъанды. Поэтикалыкъ усталыгъы уллу болгъаны себебли, ол хар затны юсюнден айтылыргъа тыйыншылысыча, хар таулу да ачыкъ ангыларча айтханды. Ма аны ючюн суйгенди Қязимни назмуларын бютеу халкъ. Аны хар назмусу, хар тизгини халкъны арасында терен джайылыб, джыр болуб кетиюсю да аны ючюн болгъанды.

Къулийланы Қъайсыи былай чертеди. «Аны поэзиясында малкъар халкъны халиси, аны кюлгени бла джаралары, джигитлиги бла халаллыгъы, халкъ джырла бла поэмаладача, алай ачыкъ эмда алай тюз кѳргюзюледи. Аны поэзиясында той тебсеулени дауурлары бла ёлгенде къара кийген тиширууланы джылагъанлары ачыкъ эшитиледи. Аны поэзиясы, Холам-Бызынги ёзенича, алай сейирликди,

Мечиланы Кязим

нарт сёзлеча, кысха эмда акыллыды, халкыны намысыча, тазады...¹

Къулийланы Къайсын Мечиланы Кязим бла таныш болгъанды. Ол 1940 джыл Москвадан келген суратчы эмда литератор бла бирге Кя-

¹ Кязим Мечиев. Стихотворения и поэмы. Нальчик, 1962, 7 бет.

Эм джашагъан Шыкы деген элге баргъанды.

— Биз Шыкы деген элге келгеникде, — деб эсине тюшюреди Къулийланы Къайсын, — бир-бирине чыртда келишмеген сейир дунияны эследим. Тар, кынгыр орамчыкъла, аланы туураларында уа кенг, джашыл сыртла; агъачдан этилген эски эшек джер, гитче арбазчыкъ, арлакъда уа гюрюлдеб келген тау къобан; къулакълары салышыб, арыгъан, мыдах эшекчик, арлакъда да ауузлугъун чайнай тургъан, асылу джери бла алапат ат, камсык аяз чайкъай тургъан джашыл ханс эмда элден тышында мугур джолчукъла бла башларында эримеген къарлары, булутла къатышыб тургъан, башларын кёкге ёхтем созгъан уллу таула...¹

Кязим бла тюбешну Къайсын бла нёгерлерини эслеринде ёмюрлюкге къалады. «Бизни джол устабыз, — он джыл чакълы болгъан джашчыкъ, — бизни гитче арбазчыкъгъа келтирди да, кеси юйге кирди, олсагъатдан юйден сол бутундан асхагъан, узун муджрагъа таянган къарт чыкъды. Ол Кязим эди, Байрон кибик, туугъанлы бери асхагъан, эм иги поэт эмда малкъар тауланы ашхы оюмчулары. Мени нёгерлерим аны биринчи кёре эдиле. Алай а бу акъыллы сифаты, сабий кёзлери болгъан, субай эмда къарыулу адам тегерекде табигъатха таб келишиб тургъанын, ол джырчы болургъа тыйыншылы болгъанын эледиле...»²

1. Кязим Мечнев. Стихотворения и поэмы. Нальчик, 1962, 9 бет.

2. Ол да анда.

Къайсын айтханнга кёре, Кязим кесини джазгъанларын ёмюрде джырламагъанды. Алай а аланы поэтни юй бийчеси, эгечлери, къызлары, джашлары, бютеу халкъ джырлагъанды, Кязим кеси уа — бек уста, алапат окъугъанды.

«Колхозну клубунда литература ингир бардыргъан эдиле, — деб эсине тюшюреди Къайсын. — Кязим бизни бла гитче сценачыкъда стол джанында олтура эди. Назмуланы эм алгъа Кязим окъуду, олтуруб тургъанлай окъуду. Эртде джазылгъан назмуланы окъуй эди. Ол назмулада джарсыула таулуну оджыгъындан къарча къуюла эдиле. Залдагъыла джылай эдиле. Къара танымагъан къарт элчиле, школда окъугъан сабийле джылай эдиле. Андан сора окъуй, джаза билмеген къартла бла аммала кёзюу-кёзюу сценагъа чыгъыб башладыла. Аланы барысы да Кязимни назмуларын азбар айта эдиле. Ол иш ким да сейирсинирча эди. Аллай хыйсаб джашауда бек аз тюбейди. Кязимни назмулары, тамам нарт сёзлеча, бютеу халкъны джюрегинде джашагъанын эселегъ къыйын тюл эди...»¹

* * *

Башхалача болмай, Кязимни, аны творчествосуну юсюнден кёб джазылгъанды — диссертацияла, статьяла, китабла. Арт джыллада басмадан чыкыгъан ишлени ичинде Къулийланы Къайсынны «Фахму бла акъыл»²

¹ Кязим Мечиев. Стихотверения и поэмы. 9 бет.

² Къайсын Кулиев. Так растёт и дерево. М., «Современник» 1975., 290—298 бетле.

статьясы, Д. М. Мамеевни «Кязим Мечиев»¹ деген очерки, Тёппеланы Алимни «Кязим Мечиев» деген, махтаулу джырчыны туугъаныны 120-джыллыгына аталгъан китабы¹ бардыла.

Алай бла, Кязимни юсюнден кёб зат джазылгъаны себебли, бизни муратыбыз малкъар литератураны тамалын салгъан айтылгъан джырчыны творчествоун эмда джашау джолун тинтиу тюлдю. Бизни муратыбыз — Кязимни поэзиясыны юсюнден талай сёз айтыргъады.

Мечиланы Кязим 1859 джыл джарлы элчини юйдегисинде туугъанды. Кязимни атасы Бекки, неге да къолу джарашхан уста адам, элге темирчилик этиб тургъанды.

Беккини юч джашы бла беш кызы болгъандыла. Джашлары, бироз эс кириб, къолларына чёгюч тута башлагъан кюнлеринден башлаб, гюрбеджиде аталарына болушуб тургъандыла. Кязим медирсени бошагъанды, алай а джашаууну ахырына дери темирчи болуб ишлегенлей тургъанды².

Кеси урунган юйдегиден болгъаны себебли, Кязим халкъны джашаууну кыйынлыгъын, эркинсизлигин, джарлылыгъын, бушууларынын тереин ангылагъынды, адамланы инджил-

¹ Д. Мамеев. Кязим Мечиев. Малкъар литератураны историясыны очерклери. Нальчик, 1978, 173 бет.

² Алим Тёппеев. Кязим Мечиев. Нальчик, 1979 дж. Кайсын Кулиев. Так растёт и дерево. М., «Современник», 1975.

генлерине джюреги эзилгенлей тургъанды.

«Кязим малкъар халкъны халисин толу кёргюзгенди. Аны поэзиясында тойда тепсеуню даууру бла тиширыуланы ёлюм юсюнде сарынлары бардыла. Ол сейирликди, магъаналыды. Анда къууанч да, бушуу да терендиле»,¹ — деб тюз чертгенди Къулийланы Къайсын.

Джамагъат джашауда тенгсензликни темасы халкъ джырчы Мечиланы Кязимни бютеу творчествосуну баш ёзегиди («Тарыгъыу», «Джаралы джугъутур», «Тюзлюк», «Махтанчакъ бий улуна» д. а. к.).

Мечиланы Кязимни Араб Востокга, Тюркге талай кере барыб къайтханы белгилиди. Башха халкъланы джашауларын сынаб, ала ны экономика эмде политика джаны бла да эркинликлери болмагъанын, урунган халкъны къайда да инджилиб джашагъанын эслеб, былай айтханды:

Хар къайда да джарлы джарлыча джашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд...

Таулуланы революциягъа дериги джашауларыны къыйынлыгъыны, тарлыгъыны юсюнден сагъышларын джырчы кёб назмуларында кёргюзгенди:

Бёрюле чабхан сюрюуча
Джашайбыз биз, къоркъа, юрке;

¹ Къайсын Кулиев, Так растёт и дерево, 291 бет.

Башха болмайын, ушайбыз
Иесиз къалгъан сюрюуге!

Кязим сёзню ётгюр сауут болгъанын иги билгенди. Сёзге усталыгъы болгъан адамны халкъыны аллында борчу да уллу болгъанын да иги ангылагъанды. Ол себебден, джамагъат джашауда эркинсизликге къаршчы къю решуню джырчы кесини баш борчуна, сыйлы борчуна тергегенди.

1907 джыл этилген «Джаралы джугъутур» деген поэмасында былай айтылады:

Джарлы халкъым, къорешдим,
Асыу болур деб сёзюм.
Сагга игилик тилей
Джашайд дуньяда Кязим.

Сёз усталыкъ игиликге, тюзлюкге къул-лукъ этер ючюн керекли болгъанын эде тута, Кязим ол усталыгъын кесини заманыны, уруниган халкъыны джити саууту эте билгенди. Ол сауутну тюзлюк ючюн къорешде хайырландырыуну кесине сыйгъа санагъанды. Саутну сыйын да, кесини сыйын да мийик тутханы кёб сейирлик затланы джазарына себеб болгъанды.

«Иги сёз» деген назмусунда поэт кесини сёзюне къаллай бир сый, магъана бергенни юсюнден былай айтылады:

Кязим сёзюн бермез сизге,
Зулмуну суйген бетсизле!
Мени сёзюм пёгерд тюзге,
Таянчды фактыргъа, ёксюзге.

Халкъ поэт джашаууну не кыйын кёзююнде да тюзлюкню эм баш игиликге санагъанлай, тюзлюк не палахны да, не кыйынлыкны да хорларына ийнанганлай турганды. Тюзлюк «аджашмаз тубанда, ол ёлмез, кетиб къаядан, аны бир кылыч да кесмез...», «джюрегинден къама ётмез» деб джазгъаны да поэтни тюзлюк ючюн кюрешде къаджыкъ-мазлыгъын танытханды.

Тюзлюк зулмуну хорларына ийнапыб турган поэт муратына джетеди. Октябрь революцияны жарыгъы зорлукъну къара кечесин чачады, урунган халкъгъа насыб джолну ачады. Фахмулу халкъ джырчыны, факъырланы джакъчысыны назмулары да тюрленедиле.

Джангы джашауну таза толкъунлары эскиликни, къарангылыкны, джахилликни сибириб, дуняны джангыртыб баргъанына къуана, джырчы джангы, жарыкъ назмула этеди («Биз окъуюкъ», «Пионерлеге» д. а. к.).

Джашаууну оноун кесини къолуна алган урунган халкъ, къанатланыб, кюнден кюннге джангы джетимшеге джетиб башлайды. Школа, больницала, библиотекала ишленедиле, колхозла къураладыла. Урунган кыйынына къууаныб ишлеген адет болуб бегийди. Бу затланы барын да Кязим Совет властны кючюнден болгъанын ангылайды:

Бизге Совет власть джетди,
Зулму дунья бизден кетди,
Залимлени бойнун буудукъ,
Ол кирлени джерден джуудукъ.

(«Барысын да кёрдю Кязим»).

Владимир Ильич Ленинни багъалы эмда сыйлы тюрсююн кѳргюзюрге тырмаша, Ленинни историялыкъ ролюн, аны идеяларыны ёлюмсюзлюклерини терен ангылагъан поэт 1924 джыл «Ленин» деген назмусунда былай джазады:

Оюлмазлыкъ къая — Ленинди,
Адамла игиси — ленинчиди...

Кѳбню кѳрген, кѳбню сынагъан халкъ джырчы халкъны эркин джашаууна къууанады, къууанч джырларын да этеди. Джырчыны джырларын, фахмусун, ишин да совет власть, бютеу халкъ къалай багъалатханларын кѳреди.

Поэтни таза, халал джюрегини таркъая билмеген поэзия шоркъасындан джаратылгъан фахмулу назмуларын халкъ алай бек суйгени сейир тюдю. Кязимни поэт джюреги халкъ джюрекке кюзю болгъанды, ол джюрекде чайкъалгъан толкъунла халкъныкы бла бирге ургъандыла. Кязимге тынгылай, тюз адамла кеслерини оюм, сезим дунияларын эшитгендиле. Аны хар тизгини халкъгъа терен джайылыб, эрлай макъамгъа бѳлениб, халкъ джыр болуб кетнучюсю да аны ючюн болгъанды.

Кязим 1945 джыл ауушханды. Алай а аны нсси джюрегинден алыб уллу ангысы тизген алапат назмулары бла поэмалары, тюзлюкке терен суймеклиги джарытыб тургъан акъыллы сифаты, джалгъанлыкъны билмеген кючлю ауазы халкъны джюрегинде ёмюрлюкке къалгъандыла. Къарачай-малкъар поэзияны, таулуланы тии байлыкъларыны

эмда литератураларыны ёсюулерине аны творчествосу бек болушханды, энтда болушады.

Тюзлюкню къаджыкъмагъан джигит джакъчысы Мечи улуну поэзиясы терен магъаналыды. Къулийланы Къайсын чертгенге кёре, джамагъат джашауну не джаны бла да голу, уста, ётгюр ачыкълагъаны бла, зорлукъгъа къаршчылыгъы бла, ол къаршчылыгъын алапат суратлау мадарла бла кёргюзе билгени бла кючлюдю Кязим.

Къарачай-малкъар поэзияда Кязимни джазгъанларыны асыл шартлары джашагъанлай турадыла. Ала джазыучулагъа искусствода реализмни эмда халкъны адеб шартларын бетитирге, ёсдюрюрге кюренгенлей турургъа болушадыла. Ёсюб келген хар джаш тёлю Кязимни окъуйду, аны эркинликни, тюзлюкню чексиз сюйгенне, джигитлигине, адамлыкъны шартларына кертилей джашагъанына сюйюнеди.

Белгили халкъ поэт Мечиланы Кязимге Къабар-Малкъар Автоном республикада эсгерте салынганды. Джамагъат анга жангы чакъгъан гокка хансла келтиргенлей турады. Аны бары да халкъны уллу поэтге уллу сюймеклигиди. Кязимни эсгертемесини къатында сюеле, хар адамны джюрегинде къаллай ашхы сезимле туугъанларын Къагъыйланы Назифа кесини бир миниатюрасында ариу кёргюзеди:

«Чирик кёлге ушаймелле кёзлеринг, къапкъарала болурмелле огъесе? Саулугъунгда кермегенме мен сени, сёзлеринг а орун та-

быб кеслери, джюрегимде джашайдыла, ёл-
мейинн.

Кёб кюнлени термилеем таныргъа, келал-
маем, мен джол таныб, аллынга. Ма бюгюн
а — къарнашларым къатымда, сюегенле, алыб
келиб, аллынга...

Тюрсюнюнге тобукълана, Къарачайдан
санга салам бергенме, сёзлеринге — нюр хаз-
нанга — акъылымы мен джангыдан бёлген-
ме. Шыбырдайма, Кязим демей, «Атам!» —
деб, «ой, балам!» деб ышаргъанча къарай-
са...»

КЪАЛАЙ УЛУ АППА

Къарачайны эм белгили, айтылгъан адам-
ларыны бири Джаныбекланы Аппа «кёчгюн-
чю» джырчы болгъанды. Аны не байлыгы
да — юсюнде кийими бла тюбюнде аты, аны
бла бирге да джюрегинде урунган халкъ-
гъа уллу суймеклиги, тюгене, таркъая билме-
ген уллу фахмусу — джыргъа, чамгъа, са-
маркъаугъа фахмусу болгъанды. Кеси да ха-
ман да ат юсюнде, элден элге, къошдан къош-
дан айланыб джашагъанды. Аппаны билме-
ген, танымагъан, аны фахмусуна сейирсинме-
ген адам болмагъаны себебли, къайры барса
да, джамагъат аны юсюне басынганлай тур-
гъанды.

Аппаны джери неда башха энчи мюлкую
болмагъаны себебли, халкъ аш-суу эмда баш-
ха кереклисине къарагъанлай, болушханлай
тургъанды. Ол джаны бла къарасакъ, белги-
ли къарачай джырчыны джашауу бурунгу
Грециядагы, халкъдан чыкыгъан, джерсиз
неда аз джерчиклери болгъан фетлени —

джыр чемерликни усталары аэдлени — джашауларына ушайды.

Джаныбекланы Къала-Герийни джашы Аппа 1864 джыл Учкуланда, урунуб, кеси кыйыны бла джашагъан джарлы эллини юдегисинде туугъанды. Джети джылындан башлаб, эл малны кютгенди.

Аппаны фахмусу, чамгъа алапатлыгъы, акъылыны джитилиги, халисини ётгюрлюгю эртде танылгъандыла. Акъыллы джаш кесини уллу фахмусун урунган халкъына джарарча хайырландыра да билгенди. Аппаны «сюрюу-лени иелерине» къаршчы айтылгъан ма мунуча экспромтлары халкъны арасында кенг джайылгъандыла:

Эл джыйылыугъа чакъырылсала да
Джарлыла бла джазыкъла,
Алагъа оноу сормадыла
Уллу къарын базыкъла.¹

Эсли джашны джарыкъ, джити фахмусу халкъны уллу тин байлыгъындан къарыу алады, ёседи, уруниган адамланы джюреклерини ангылай билгени, алагъа джан аурута, болуша, джакъчы болургъа кюрешгени уа Аппаны оюмчулугъун ёсдюреди, кесин чыныкъдырады. Аны халкъны суйгени, джегиучюлени кёрюб болмагъаны джырчылыкъ фахмусун джарыкъдан джарыкъ джандырады, кесине да кюч береди.

Артыкълыкъгъа, залимликге бой сала

¹ Лайпанланы Сент. Джанибекланы Аппа (Къалай улу). «Шохлукъ», Черкесск, 1962, 7 бет.

билмеген чѣрчек оюмчу, селеке назмуланы фахмулу устасы юслеринде адамлыкълары болмагъан «тыкъбочхаланы» къатылыкъларын, зорлукъларын, халкъгъа джетдирген ауур азабларын кеси толусу бла сынагъанды. Джангы джетген джаш болгъан кѣзююнде огъуна, патчахны оноучулары ызындан тю-

Къалай улу Аппа.

шюб айланнгапларыны кыйыплыгъындан, абрекликге кетиб, сау юч джылны ышыкъсыз, ачдан, сууукъдан къата, таулада, дорбуналада кыйналыб айланнганды.

Бир джолда уа, Аппа элге азыкъ алыргъа келгенлейинне, эгетле ызындан тюшгендиле да тутхандыла. Патчахны оноучулары, чѣрчек джырчыны, «аллахсызны», «патчахны джаун» къалай ууатханларын халкъгъа кѣргюзюрге излеб, къолун-аягъын да къаты байлаб, кесин да арбагъа атыб, элдеде айландыргъандыла.

Халкъ а, палицайла умут этгенча, джырчыгъа налат бергенни орнуна, бу уллу фахмулу, алаамат адамгъа артыкълыкъ этгенлеге налат бериб, джырчыгъа уа не табханларын да: къакъ эт, бышлакъ, джау, джылы кийим, ууакъ-тюек къол керекле — чыгъарыб чаб-

дыргъандыла. Аппа болгъан эки чархлы къарачай арба эрлай огъуна саугъаладан толгъанды. Къойнунда сабийн бла бир джаш тиширыу а, чыммакъ-акъ джангы джамчыны узата, былай айтханды:

— Аппа, сен барыбызны да багъалы, сүйген адамыбызса, бу джамчыны сеннге деб этгенме, къууанч бла кий, сау джырт!

Тиширыуну бу сёзлери джырчыны джюрегин артыкъ да бек кёлтюргендиле, кёзлерине джыламукъ ургъанды. Кесине аллай уллу халкъ сөймекликки, джюрек джылыуну ол хар адамны ауазында, сыфатында, сёзюнде да эслегенди. Аны бушууун халкъ кесини бушуууна санагъанын ангылагъанды.

Терс сюд этиб, Аппаны Сибирге ашыргъандыла. Анда, Сибирь рудникледе, джер тюбюнде төрт бюклениб ишлей, ол сау төрт джылыны ашыргъанды. Аны юсюнден былай айтханды:

«Къабыргъа элтиб, төрт бюклеб тыкъдыла,
Тынчай демейин, бир ишле табдыла,
Онгда — Мукир, солда — Нанкир,
Ауузума пашот урдула,
Эки къолума темир тачканы тутдурдула.
Кёлтюрем болуб, таш ташыдым, кёмюр къаздым,
Ач берюлей, джабагъы арталмай къалдым...

Халкъда джюрюген хапаргъа кёре, джырчы келлик заманы насыблы боллугъуна толу ийнаниганын не къыйын кёзююнде да тохтатмагъанды. Сибирге кете туруб айтхан сёзлери да анга шагъатлыкъ этедиле:

«Джер айлапыбды башы тюбюне,
Айлапыр кюн а келир тюзюне!»¹

Амнистиядан сора Аппа, башына бош эти-
либ, джуртуна, туугъан джерине къайтханын-
да, патчах администрацияны оноучулары
джырчыны селеке этерге, сыйын тюшюрюрге
чурум излегенлей, дыгалас этгенлей тургъан-
дыла. Аны юсюнден Аппа былай айтханды:

Итмиди, бёрюмюд узакъда улугъан,
Маштаймыд, Машиймид, огъесе бизни
старшннамыд

Алайда къубулгъан?
Арытылмагъан сабахча, бир джанынга дженгиб,
Эчки джигейни чайнай турмай,
Ол мени Сибирге ийген кюнлериндеча,
Ары бла бери бир джортсанг а,
Гампик старшина.²

Бир-бирде, таб, къаугъа чыгъарыб, бир
къауум эссиз адамланы Аппагъа юсдюрюб
ёчюкдюргенлери, анга кьол кёлтюртгенлери
да болгъанды. Аллай къаугъа бир джолда
Джётетей элде болгъанды. Хапаргъа кёре,
туйюшде-къатышыуда иги огъуна таякъ
джетген джырчы эс джыйгъанында, «тыкъ-
къарынланы» ётюрюклерине, юсдюргенле-
рине алданыб анга чабханлагъа айыб этиб,
уялтханды. Аланы къарангылыкъларына, эс-
сизликлерине джюреги кыйналгъанын та-
ныта, былай айтханды:

¹ Къарачай шахарда 1965 джыл 16 декабрда Ал-
ботланы Шогъайны джашы Магометден Къагъыйланы
Назифа джазгъанды.

² Къарачай шахарда 1965 джыл 16 декабрда Албот-
ланы Шогъайны джашы Магометден джазылгъанды.

«Башлыгъымы чохун эшдигиз,
Тобугъуму башын тешдигиз,
Къолумда барды кынгыр таягъым,
Бек ауругъаным — бу сол аягъым...»¹

Джырчыны саны ачыса да, андан эсе бек терсликден джюреги ачыгъаны белгили эди.

«Къаугъачыла», терсликлерин ангылаб, алданнганларына уялыб, Аппадан кечмеклик тилегендиле. Къой кесиб, джырчыны сыйлагъандыла. Бир-бири кёллерин ангылаб, шох болуб чачылышхандыла.

Алай а «тыкъкъарынла» халкъны шохун халкъыны ичинде, тынч къояргъа унамагъандыла. «Халкъ суйгенни зорчу кёрюб болмаз!» — деб тюз айтадыла. Чурумла къурашдыра, джалгъан терслеуле чыгъара келгендиле да, бир джолда, Аппаны ыйлыкъдырырча, сыйын сындырырча чурум джарашдыргъандыла. Учкуланда бир байны энчи тюкени тоналгъанында, тоноуул ючюн ол элчи байны, — Къочхарланы Темирболатны, джашы терсленгенди, тюкени керти тонагъан да эл болгъанды (урланнган затла анда табылгъандыла). Алай а аны биргесине, «джашха тонаргъа кёл бергенди» деб, Аппаны да тутхандыла. Алай бла, тюк чакълы терслиги болмагъан джырчы биягъы Сибирде дагъыда 7 джылын ашыргъанды.

Сибирде этилген кысха экспромтларында Къалай улу Сибирь рудникледе уруннганла-

¹ Джингирикде 1977 джыл 15 сентябрда Джанкёзланы Харунну джашы Магометден джазылгъанды.

ны кыйын джашауларын джити, таб сёзле
бла кёрюзеди:

Токълутоймаз кюнле кибик, мутхузду
Бу ташкёмюр оба, эминадан кьалмагъан эсе,
Джугайым деб турады.
Хауа джокъду, аяз урмайд,
Оюла тебресе уа, терекча аумайд,
Кече джерге тюшгенча, юсюнгю басыб кьояды.¹

Туугъан джуртуна кьайтханьнда, Кьалай
улу, биягъынлай, ат белине джарашыб, элден
элге, кьошдан кьошха айланыб, кесини кьыс-
ха селеке назмуларын чыгъарыб айтыучу бол-
гъанды. Ала бир кьауумланы джюреклерин
джылытхандыла, бир кьауумланыкъын да
ачы чанчдыргъандыла.

Чух, Хомух, ол ауушдан ары бир ётдюр,
Тамам кьутура тургъан заманларына бир
джетдир,
Тёрлерине бир ётейим,
Кюбюрчегими ачыб,
Ушакъларын бир бёлейим,
Сойсала сойсунла,
Алагъа джетер затым джокъду,
Гинджилерими обама салырсыз,
Чамларымы кесигизге алырсыз.
Чух, чух, Хомух,
Кьулакъларынгы неге джумаса?..²

Джырчы, халкъны арасындан чыкъгъан
адам, хаман айланыб, халкъны инджиуюн,

¹ Къарачай шахарда 1965 джыл 16 декабрда Албот-
ланы Шогъайны джашы Магомедден джазылгъанды.

² Бу да анда.

бушуун, джашаууну ауурлугъун иги билгенди. Урунган халкъгъа уллу сый бергени себбли, аны селеке чыгъармаларыны джити сюнгюсю адамны сыйын тюшпоруучюлеге къаршычы бурулгъанды. Джырчы кесини джити, ётгюр, кесгин сёзлери бла бир къауум бир къауумланы джекгенине, джулкъгъанына, тонагъанына къаршычы, бютеу халкъны халини, джашаууну юсюнден мийик идеалларына келишмеген затлагъа къаршычы болгъанлай тургъанды:

Хырхаланы Кёккёз къошха къонакъ къоймайды,
Бёденелени Тинибек адам къыйынындан тоймайды,
Буз тюбюнде къаллыкъды Бёденелени маллары,
Ат джауурдан уллу болгъанды Хаюккуну джаралары.¹

Кёбюсюне джырчыны селеке назмулары уллу кёллю тойгъун байлагъа, эсириклеге — Аппа сыйларын кёрмеген къауумлагъа — аталгъандыла. Джырчы аланы джахилликлерин, къызгъанчылыкъларын, къатылыкъларын, къуру кеслерини хурджунларындан ёзге къайгъылары болмагъанын, джутлукъларын, тумакълыкъларын эмда махтанчакълыкъларын хыртха ургъанды. Ол айтханыбызгъа халкъны эсинде къалгъан бу селеке тизгинле шагъатлыкъ боладыла:

Старшина болама дей да, Хуке улу
Сакъалын тарай-тарай тауусду.
Ол умут бла дуниядан ауушду.²

¹ Къарачай поэзияны антологиясы, Ставрополь, 1965, 110 бет.

² Къарачай поэзияны антологиясы, Ставрополь, 133 бет.

Кесек тизгинчикге аллай бир терен магъана сыйындыралыр ючион эмда чам халлы сёзлеге уллу селекеник магъана берир ючион къаллай уллу фахму керек болгъанын айтыргъа да къыйынды.

Джырчыны сатирасы байланы халилеринде тюбеучю кёб осал шартланы аяусуз селеке этгенди. Алада тюбеучю осал шартланы бирин — къызгъанчлыкъшы — хыликке эте, Аппа былай айтханды:

Тамбийланы хан Азретни
Бир аягъы — кийиз уюкъ
Бирси аягъы — забит чурукъ,
Къаялада юю барды,
Шайтанладан бийи барды...¹

Къызгъанчлыкъшы, джутлукъну кеслерике «бий», баш шарт этгенлеге Аппа аяу салмагъанды, аланы халилерини осаллыгъын, джюреклерини тарлыгъын айгъакълагъанды. «Малы кёбною — шайтаны кёб» деб айтыргъа ёч болгъанды.

Аппаны ётгюр, бай тили, халал, исси джюреги болгъаны себебли, ол харам хакъ ашаучулагъа, адам джегнучюлеге «кючлю» сёзле табыб, кёлюне келгенин ачыкъ, къошакъсыз, таукел айта билгенди.

Самаркъау, ачы бедиш, сатиралы перираз, халкъны тил байлыгъында джюрюген таб тил айланчланы, сёз бёлеклени джангы магъанада хайырландырыу — бу тил амалланы бары да Аппаны чыгъармаларыны айгъакълау кючлерин уллу, магъаналарын сей-

¹ Къарачай поэзияны антологиясы, Ставрополь, 112 бет.

ирлик, адамны эсинде къалырча, тамаша, хар ким да ангыларча, таб этгендиле.

Къысха назмучукълагъа уллу магъананы сыйындыра билгени да Аппаны назмуларына чексиз поэтикалыкъ кюч береди. Джазма болмагъанлай да, джырчыны хар айтханы халкъны эсинде къалыб, джамагъатда кенг джайылыб кетиучюсю да аны ючюн болгъанды. Аны байлагъа аталгъан самаркъау назмулары барыны юсюнден да бирча айтылыб къалмай, белгили бир адамгъа аталыб айтылгъандыла, алай этгени назмуларын артыкъ да кесгин, адамлагъа къатылыу кючлерин уллу этгенди:

Бѣденелары онгсуз къонакъны арбазгъа къоймайдыла,
Кеслери уа адам къыйындан тоймайдыла.

Къутургъан адамныкъылагъа ушайдыла Тинибекни
кѣзлери,
Джюрек джармай къоярламы къынгыр Махаметни
сѣзлери.¹

Айгъакълау назмуларыны биринде Джаныбекланы Аппа «Джашауну иелерине» ачы сатиралы багъа береди, урунган джарлыланы уа мадарсыз, ауур джашауларына терен бушуу этеди, тенгсизликге къыйналады:

Джарлы къарачайлыла, малларына кечинмек излей,
Чабырларын сюйрей, тау ауушладан ауалла.
Нарсанадагъы къарачай байла уа,
Асыры къутургъандан, адамлыкъларын джоялла.²

¹ Къарачай поэзияны антологиясы, 111 бет.

² Бу да анда.

Къалай улуну чыгъармаларында кюлкюлю джырла да аз тюлдюле. Алай чыгъармаланы бири «Бырмамыт-башын сайладыла» деген чам джырыды. Ол, маллагъа бирге къарар ючюн, къош негерликге джарашхан малчыланы юсюнден этилгенди. Ала, Аппа чам джыр этген малчыла, къышыкъгъа джараулу, джылы, сууукъ аязла урмагъан ышыкъ джер излегендиле да, Бырмамыт-башы тауланы сайлагъандыла. Алайда уа, къыш огъай, джай да сууукъ болгъанды. Алай бла, ачы сууукъ аязладан мал къотур болгъанды да, бузоуланы багъабыз деб, малчыла, Нарсананы патегенин къошха ташый, къурутургъа джетдиргендиле. Эм артында уа чачылышыб кетгендиле. Аланы юслеринден чам джырда болумсуз малчыланы оноулукъсузлары, тутхучсузлукълары, бириге, уруна билмегенлери накъырда халда хыликке этиледди. Джыр быллай сёзле бла бошалады:

Бир-бирлерине ачуландыла,
Бырмамыт-башындан ким къазанын,
Ким чоюнун, ким къашыгъын атдыла.
Аланы джай кырдыкда схауатчыла табдыла.
Бир сынган къашыкъны да къоймай
Джыйгъан хапарлары чыгъа эди.¹

Джаныбекланы Аппаны чыгъармаларында чам джырла кенг орун табхандыла. Алада эринчеклик, ишге къолу джарашмагъанлыкъ, тазалыкъгъа тыйыншылысыча эс бёлмеу дегенча къолайсыз шартла хыликке этиледиле.

Аппа кесини кемликлерин да аяб къойма-

¹ Къарачай поэзияны антологиясы, 114 бет.

гъанды, бир-бирде кюлкю халда селеке этгенди. Кесин къалай джюрютгенине, къалай кийиншучюсюне да таймаздан эс бѣлюб, джырчы кесин джыйымлы тутханды, джарашыу, таза кийинигени кесине борчха санагъанды. Алай этиб, халкъгъа юлгю болургъа, къалгъанланы да алайгъа тырмашдырыгъа кюрешгенди. Ат белинде, таймаздан джолоучулукъда, къонакълыкъда айланган адамгъа кесин алай таб, таза тутхан кыйын болса да, Аппа ол адетин юсюнден атмагъанлай джашагъанды. Ол да кѣлюне джетмей, кесине быллай накъырда джыр къураб, кюле, кѣб айтыргъа еч болгъанды:

Айры-баулагъа ётгенди
Кюмкюш айылны хапары,
Босагъагъа илингенди,
Хой, марджа, ычхыналмайды
Аппаны шалбар сапалы.¹

Кѣрген адамланы эсге тюшюрюулерине кѣре, сатира джырларын Аппа драма оюнланы амаллары бла джырлагъанды: ауазын тюрлендириб, адамланы ауазларын, сѣлешгенлерин энклей, тынгылагъанлагъа джырны этилген чурумудан, геройларындан-ѣзгеден хапар айта, кѣбюсюне уа кийиз гинджилени ойната джырлагъанды. Гинджилени уа хама да кесин къолу бла этиб джарашдырыб тургъанды.

Джаш театровед Хабичланы Зинхара Аппаны кѣрген-таныгъан адамланы табыб, эсге

¹ Маруха элде 1971 джыл 2 апрелде Эрикгенланы Халиматдан Батчаланы Анзор джазгъанды.

тюшюрюулерин, Аппаны ол оюнлагъа гинджилени къалай этгенини юсюнден ханарларын джазгъанды. Ала айтханыга кёре, эркиши-гинджи этерге керек эсе, Аппа эки айрычыбыкъчыкъны алгъанды. Эки айрысы аякъла, саб джаны — баш джаны болгъанды. Сабыны къыйырына джюн токъмакъны чапчанды, — ол гинджини бети болгъанды. Джырчы, токъмакъчыкъгъа акъ къумач джурунуу чырмаб, бетин не бояула бла боягъанды неда тюрлю-тюрлю халылары чырмаб, адам бетге ушатханды. Гинджини бойнундан энишеракъ таякъчыкъны кенделен салыб бегитгенди — имбашлары деб. Андан сора кийиз джурунчукъла бла халыладан ушатханына кёре сапларын къурашдырыб, кереклисича кийиндиргенди.

Тиширюу-гинджи этсе уа, джырчы тюз таякъчыкъны алгъанды. Гинджилерине акъ-къара къолап, къара-къызыл къолап, акъ-кёк къолап, саргъылдым-джашил неда къызылдым-мор кийимле кийдирирге ёч болгъанды. Халкъда эртдеден джюрюген адет бла, Аппа да гинджилерине къызыл-кёк эмда къызыл-джашил бетли кийдирмегенди.

Халкъ джырчыны коллекциясында кёб тюрлю гинджиле болгъандыла, сёз ючюн: хыйла джумулгъан кёзлери болгъан, молла сыфатлы гинджи, къошакълы тул тиширюучукънуу сыфатына ушагъан, хагак айбат гинджи, сюрюучю джашчыкъны сыфатына ушагъан азгъын джашчыкъ, байлыгъындан къутура айланган эсирик байны сыфатына ушатылгъан, кёкюрегин, къарнын тургъузургъа

кюрешген базыкъ гёбел гинджичик... Къарагъанланы эслеринде къалгъан гинджилени бири Кёсе-гинджини сыфатыды — хышты уууртлары болгъан джассыбет, эринлери къаты къысылгъан киши, къызгъанч, къаты джюрекли, кесине чексиз базгъан, гыл юзер ючюн, джукъдан артына турмазлыкъ джут, хыйлачы байны сыфаты.

Аппаны оюнларын халкъ бек суйгенди, джегиучюле уа кёрюб болмагъандыла. Джырчыны тутханлары сайын, оноучула аны «гинджи театрын» кюйдюрюб тургъандыла, алай а джырчы, тутмакъдан къайтханы сайын, джангы гинджиле къурагъанды. Гинджилерин, гитчерек агъач кюбюрчюкге джыйыб, биргесине джюрютгенди.¹

Чамгъа уллу фахмусу болгъан Аппа башхалада да чамчылыкъгъа, сёз усталыкъгъа мийик багъа бергенди. Аны юсюнден да халкъны эсинде талай зат сакъланганды. Хапаргъа кёре, Аппа бир малчы бла — Гогуйланы Добарны джашы Ахлау бла тюбешгенин хаман да къууаныб айтыргъа ёч болгъанды. Аппа, Ахлаугъа тюбегенди да, аны гитче сюрюучюгюн эслеб, былай салам бергенди:

— Кёб болсун, юч эчкини сюрюучюсю!

— Ой, сау бол, джугъу да болмагъан! — дегенди

Ахлау.

— Санайма да, эчкилеринг юч болду,

Айтхан сёзюнг джюрегиме кюч болду!

— Алай болса, барды эчкилерим бла юч теке,

Къайдан келесе, Къалай улу Аппа деген къызтеке?

— Юйюгюзню артында эмен томурау,

¹ Сарытюзде 1978 джыл 12 июнда Езденланы Зухатдан джазылгъанды.

Манга ол сёзю айтыргъа къайдан билдинг,
Ахлау деген боюн омурау?!
— Аппа келед айрыдан аууб аты бла,
Анангда туугъанлы джашайса
Эли сууукъ ханты бла.
— Бу кютгенлеринг неге джарайла?
— Эм уллусу тулукъ болур,
Аны гитчеси къапчыкъ болур,
Аны гитчеси гыбыт болур.
Барын да бирге джыйсакъ,
Бир джарлы юйге керек болур.
Анамдан туугъанлы
Афырлмагъанма сюрюуден,
Сенден башха адам болса,
Чыгъарыр эдим кирюуден.¹

Аппаны акъылы бла, айтышда сюрюучю хорлагъанды. «Ол болмаса, мени сёз бла киши хорламагъан эди», — деучен эди Аппа, деб хапар алайды.

Халкъда Къалай улуну сёз чемерлигини юсюнден кёб сейир хапар джюрюйдю. Ма аладан бир талайы.

Ташлы Сыртда бир байны кызылары турушда олтуруб тургъанлай, Къалай улу Аппа ат бла озуб тебрегенди да, эгечлеге «кюнашхы» бергенди. Кызла уа эшитмеген, кёрмеген кирик этгендиле да кьойгъандыла. Со-ра Аппа былай айтханды:

Къалай улу Аппаны атчыгы,
Къамчи бла урмаса, джортмайды,
Темуркъа улу Герийни кызылары
Тиреусюз ёрге кьобмайла.

Ач джыл бир джолда Къалай улу Кьошдорбунлада мант къаза тургъанды.

— Салам алейкум, Аппа, ишинг кьолай болсун! — деб, бир адам келгенди къатына.

¹ Джингирикде 1977 джыл 15 августда Джанкёзланы Харунну джашы Магометден джазылгъанды.

— Алайкум салам, сау кел, джууукъ бол!

— Не зат бла кюрешесе?

— Эндиге дери джашадым, нактырда бла, ант бла. Бюгюн а кюреше турама джерден къазылгъан мант бла, — деб джууаб бергенди джырчы.

Морх сууну кёпюрюнден Къалай улу Аппаны ат бла ётюб келгенин кёрюб, эки къонкъалары джау болуб тургъан джашла, суу ызында ёлюб тургъан эшекни джамчы бла юсюн джабыб:

— Аппа, ким эсе да былайда ёлгенди да къалгъанды... Бир кёре бар, танырыкъ эсенг? — дегендиле.

— Джамчыны къыйырындан къараб тургъан къулакъларын кёргенлей да билген эдим аны сизден болгъанын! — дегенди джырчы.

Бир джолда мазаллы, токъ санлы адамны бир гитче акъ тайчыкъгъа миниб тургъанын кёргенди да, Къалай улу былай айтханды: «Ай, хариб тайчыкъ, ай, джазыкъ тайчыкъ! Сенден къыйынлы болурму, 10 пуд гардошну кёлтюрюб тургъан!».

Къалай улу Аппа Октябрь революцияны хорламына дери джашагъанды. Кесини бютеу джашауун урунган халкъны джашауун иги этер ючюн кюреш бла ашыргъан халкъ джырчы, совет властны келгенине чексиз къууаныб, муратына джетгенин бу сёзле бла билдиреди:

Джер болуб эди башы тюбюне,

Власть келгенлей — бурду тюбюне!

Кесини назмуларында Къалай улу урунган халкъны джарыкъ джашаууну юсюнден былай айтады:

Къзыыб келеди Кърымны швед ийнеги,
Бир тепсини юсюне тюрлю-тюрлю
Хаит салады энди Аджини
Джандет деген келини.

Аппа, къарт болса да, алкъын кеси тирилей,
накъырдагы-чамы да биягъынлай ётгюрлей
тура эди. Халкъ бла бирге эркинликге, тюз-
люкге джетгенине къууаныб, джюреги кёл-
тюрлюлюб, былай айтады:

Джыйырма беш джылны айландым,
Къачхыпчы болуб, ач болуб.
Бир афенди да кёрмеди,
Джокълаб, зекят къоюн бермеди.
Энди мен да халкъ бла бирге
Чыкъдым тамам тюзлюкге!
Колхоз къойла кетиб баралла
Кёл джагъада къюзлюкге!

Джашаууну арт джылларында Аппа Къы-
зыл Покунда джашаргъа джарашады. Кеси
юйдеги къурамагъанды. Кичи эгечи Джулдуз-
ну юйюнде джашагъанды. Юйленмей, кютей
къалыб, бюгеу джашауу юйдеги джылыусуз,
джангызлыкъда, къонакълыкъда кетиб бар-
гъаныны юсюнден джырчы назмуларыны би-
ринде былай айтханды:

Юйдегиленсем,
Кеси отоумда джашарма,
Кеси орнумда джатарма,
Кеси отумда джылынырма,
Кеси хантымы ашарма..
Алаймыды? Огъай.
Къатын алсанг, ал къолунга балта,
Башынга уа — хата.
Къыжгъыл-мыжгъылла тууарла,
Бири гырджын, бири чабыр, бири бёрк деб
бууарла,

¹ Хубниланы М. А., Сюйюичланы А. А.,
Лайпанланы Къ. Т. Къарачай литература, Чер-
кесск, 1976, 38 бет.

Отуң келтир, ун келтир,
Ийнек саудур, кьой кесдир
Деб, кьатынынг кьоймаз.
Кьартлыгынгда юйдеги ёсдюрюр
Кьарыуунг болмаз,
Мыйыкъланы буралмазса,
Ат белинде туралмазса.
Кьой, Аппа, кьатын кьайгынгы.

Хапаргъа кёре, Аппа Деккушладан Аню деб бир ариу, суйюмлю кьызыны суйгенди, алай а ол кёзюуге джыллыгъы келгени себебли, юйленирге, юйдеги ёсдюрюрге таукеллик эталмагъанды:

Сокьур тюлме, кёреме.
От болуб, нчине киргенсе да,
Бауурумдан ёлеме.
Эшта-эшта, сен кюн таякьны бир узуну,
Манга келеме десенг.
Соярла, хариб, сени
Элни кьаргъасы-кьузгъуну.
Кьой, энтда бир кюерим тюлмюю.
Кюбюрчегими джабайым.
Эки эрними бирден кьабайым.¹

Халкъ джырчы, 1934 джыл ауушуб, Кьызыл Покун элде асыралгъанды.

Аны джашау джолунда джолукъгъан кьыйынлыкъла, ауур сынаула, инджиуле, бушуула талай адамны бютеу джашау ёмюрлерине артыгъы бла джетерик эдиле. Аппа ала ны барын да намысы бла, сыйы бла кёлтюре билгенди. Не уллу кьыйынлыкъда да эс ташламагъанды, алджамагъанды, бюгюлмегенди, сынмагъанды. Не кьыйын кёзюуде да кюле, хыликке эте, чам эте билирча, терен фахмусу, джарыкъ кёллюлюгю, кимге да юлгю болуу-

¹ Кьарачай шахарда 1965 джыл 16 декабрьда Алботланы Шогъайны джашы Магометден джазылгъанды.

чу ич къарыуу юсюнде тургъанлай джашагъанды. Къарачайны алапат уланларыны бири Аппа кесини джырчылыкъ ишине, халкъына терең суймеклигине кертилей къалгъанды. Аны кибики, халкъыны бюсюреулю джюрегинде кесини унутулмазлыкъ джарыкъ сыфатын, сёз чемерликни мутхуз болмазлыкъ, сейир, асыл юлгюлерини къалдыргъанды.

КЪАПРУЧ УЛУ МУССА

Къарачайда Байчораланы Муссаны атын билмеген болмаз дерчады. Къапруч улу (халкъда джюреген аты алайды) башхалагъа ушамагъан бир тюрлю, бир энчи фахмусу болгъан, хар айтханы бла, хар джырлагъан джыры бла да адамланы сейирсиндирген — аллай уста болгъанды.

Ол элчилени, ишчилени, къуллукъчуланы, студентлени алларында джырлагъанды. Алай а, къайда, ким тынгыласа да, джырчыны озгъан усталыгъы, сёзге табыгъы, сезим байлыгъын кёргюзе, хайырлана билгени барын да сейирсиндиргенлей, къууандыргъанлай тургъанды. Къапруч улугъа, джюреги къозгъалмай, алай бош тынгылагъан адам табхан къыйын эди.

Къапруч улу не тюрлю джырны да уста джырлай билгени себебли, аны репертуары бай болгъанды. «Долай», «Эрирей», «Апсаты» дегенча эски халкъ джырладан башлаб суймеклик, чам, накъырда джырлагъа, ийнарлагъа дери ол уста джырламагъан джыр

Къпруч улу Мусса.

болмагъанды. Аны бла биргелей, бусагъатдагы халкъ джырланы («Большевикле келелле», «Граждан къазауат», «Джашасын бизни партия», «Энди чыкъгъан герой джашчыкъла» д. б. джырланы алапат джырлагъанды. Кесида тамам кёлю бла джырлагъаны себебли, ауазы джыры да тынгылагъанны джюрегине алай терен сииггенди.

Къапруч улу джигитликни юсюнден джырланы айырыб бек сюйгени себебли, репертуарында («Ганалау», «Ачей улу Ачез», «Домалай» д. а. к.) историялы-джигитлик джырла аслам болгъандыла. Кеси да аланы артыкъ да сейирлик джырлагъанды. Аны, адамны джюрек къылларын къозгъаб, тынгылагъанны кесине толу бойсундурурча, алай улуу фахмусу болгъаны себебли, алагъа кесини кёлюн, джюрек сезимлерин толу бере билгенди. Джырчы, жарыкъ фахмусуна сейирсиндиррге, махтатыргъа деб тюл, джюрегинде толуб тургъан сезимлерин, иншетин, джыргъа салгъан оюмларын адамлагъа сиигдирир ючюн джырлагъанды. Кеси да, муратына джете, кёб джылланы джырла бла бирге джашаб кетгенди.

Къапруч улу 1898 джыл Огъары Тебердиде элчи юйдегинде туугъанды. Сабийлигинден огъуна джумушха тырмашыб, мал кютеди, джер сюрюрге, бичен чалыргъа болушады...

Муссаны атасы Къапруч уста сыбызгычы болгъанды эмда кесини усталыгъын джашына да юретеди. Эшитгенин, кёргенин да арну, дженгил алыб къоюучу эсли джашчыкъ атындан-ёзгеден да кёб захта юренеди, ёсе ке-

ле уа айтылган сыбызгычы, уста джырчы болады. «Сыбызгыны Къапруч улудан уста сокъган кѳрмегенбиз, — деб эслерине тюшюредиле Огъары Тебердиден сыбызгычыла—Магулаланы Таубий, Долаланы Гилястан, Халилланы Борис эмда башхала.

Къапруч улу, узун бойлу эмда къарыулу адам, не ишден да артха турмагъанды. Огъары Тебердиде Ленин атлы колхоз къуралгъанында, анга биринчи болуб кириб, халал ишлеб башлагъанланы ичинде Мусса да болады. Агъач усталыкъны да иги билгени себебли, къурулуш бригадада арбала, нарниклеге рамала, ёгюз арбалагъа боюнсхала, дагъыда башха керекли затланы ишлейди. Ол кѳзюуде къолу аллай бек уста адамла кѳб болмагъанлары себебли, Къапруч улуну джигерлиги, эслилиги, усталыгъы колхоз мюлкде артыкъ да бек керекли эдиле да, аны билиб, ол джанын-къанын аямай урунады. Талай джолда Сыйлы грамотала бла, ачха бла саугъаланады.

Къапруч улуну алаамат саулугъу, тирилиги къартайгъанында да азмай сакъланадыла. Джашаууну арт джылларында да чалкъыгъа чыкъганлай, бачха-баш сугъаргъанлай, индеклени ариулагъанлай тургъанды. Къалгъанла да, хаулеликден кери болуб, халал урунсала суйгенди.

* * *

Бир джолда Къапруч улу, орамда келе, адамыча тартыб, эсириб, къайгъы чыгъарыргъа кюрешиб дауур-суйюр эте тургъан джаш-

ны юсюне чыкыгъанды да къалгъанды. Муну эслеб, джаш да кесин эсгергенди да салам берирге кюрешгенди:

— Салам алейкум, къарт! Не этесиз? Тынч болурсуз? — деб.

— Биз эсенбиз. Тынч а кесигиз болугъуз — дегенди Къапруч улу да.

* * *

Кечирек кезюуде бир эсиргеннге тюбеб, Къапруч улу аны юйюне элтгенди. Эшикни къакыгъандыла да, пчинден тиширыу ауаз соргъанды:

— Къайсыса? Ахматмыса?

— Ахматлыгъыды, Ахматлыгъы! — дегенди Къапруч улу.

* * *

Чалкъычы джыйын, гымых ханслы бир осалыракъ джерни чалайкъмы, чалмайкъмы эте тургъанын эслеб, Къапруч улу:

— Ай аман джашла, тартыгъыз, марджа, алай чалыкълаб турмагъыз да, — дегенди.

— Да муну несин чалыкъбыз, чалыр заты джокъду сора, — дегендиле эринген джашла.

— Э-эй, джашла, кыш быллай ханс болса, кюз киши да чалкъы чалыб кюрешмез эди. Тартыгъыз-тарт, — дегенди Къапруч улу да.

¹ Къарачай шахарда 1960 дж. Ортабайланы Аминдан джазылгъанды.

Къапруч улуну фахмулулугъу кѣб затлы танылгъанды. Джамагъатда аны сынганга чыкыгъанга тамам иги джарагъанын билгендиле, алмай къайгысы болгъанла анга келиб, саулукъларына къаратыб, сюек саулукъларын табыб тургъандыла. Халал кѣллю, ачыкъ джюрекли джигер адам, Къапруч улу аны ючю бюсюреу излемегенди, келгенни барына да бирча джан аурутуб, барына да болушханды, джарагъанды.

Къапруч улуну хар затха да бирча къолу джарашханына адам сейир этерчады. Огъары Тебердиде джашагъанлада бусагъатда аны къолу бла этилген бек кѣб зат барды. Аланы ичинде омакъ, садырач саблары болгъан агъач къашыкъла, оюулу чѣмюшле, табакъла, джыккырла, тюрлю-тюрлю шиндикле, кюмюш белибаула, айбат бычакъла бардыла. Ол огъай, ол къалагъан печле да бардыла.

Аны «Абезекни», «Тѣгерекни», «Тюз тепсеую», «Стемейни», «Юзюлген азебекни», «Аякъ бюкгенни» тамам уста тебсеучюсюн, «Джангызгъа», адам сейир этерча, алай ариу барычусун тебердичиле алкъын унутмагъандыла.

Къапруч улуну неден да бек суйгени уа — джырла болгъанлары себебли, бек кѣб джырыны билгенди. 1970 джыл, фольклор экспедицияны кѣзююнде, мен: «Ненча джыр биле болурсуз?» — деб соргъанымда, Къапруч улу, кюлюб, былай джууаб берген эди:

—Андан эсе, къарачай-малкъар халкъ джырланы мен къайсын билмегеними сорсанг табды!..

Кертиси бла да, эсли адам болгъаны себеб-

ли, ол къарачай-малкъар фольклорну сейир биле эди. Кенг джайылыб тургъан белгили джырла бла бирге, бусагъатда хазна адамны эсинде къалмай унутулуб баргъан бурунгу халкъ джырланы да алакат биле эди. Аны «Элкъанланы Балакъуш», «Кулистанны джыры», «Шамшии», «Хорасан» деген джырланы таралтыб джырлагъанына сейир этер эдинг.

Къапруч улу кеси да кёб джыр этгенди. Ала да 84 боладыла. Кеслерини да кёбюсю чам-накъырда эмда селеке ийнарла бла джырладыла («Актылны юсюнден джыр», «Къундуз» дагъыда а. б.).

Байчораланы Мусса джыргъа уллу магъана бергенди. Джырла, деб тилеселе, кесине эжиучюлени кеси сайлагъанды. Насыбха, Огъары Тебердиде алакат эжиучиле да джетишгендиле.

Къапруч улуну къатында джырлагъанлада, ким да болсун, халкъ джырны сёзюнде неда макъамында джангылгъан неда терсирек айтхан болса, Къапруч улу чыртда унамагъанды. Таб, хыныракъ огъуна бёлюб: «Джырлай билмей эсенг, джырлама да къой!» — деб, огъурамагъанын тапытханды. Кеси да керти да тыйыншлыгъа санагъан кёзююнде джырлагъанды. Тыйыншлыгъа санамагъанына уа ол джырламагъанды, не джыр этмегенди. Аны юсюнден быллай бир хапар джорюйдю. Бир джолда тойда Сапнат деб биреулен къачан эсе да кесине этилген джырны тенглерине эшитдирирге суйюб:

— Мусса, шо, ол манга этген джырынгы бир джырла, — деб къошакъланганды.

Муссаны амыры тартмагъанды да, къуру

1-2 куплетчикни джырлаб, тохтагъанды да къалгъанды.

— Мусса, джарлы, джырны джарты къой дунг, саулай айт, — дегенди Сапият.

— Тейри, бир башынга сау джыр умут этген, сени кёлюнг аман тюл кёреме, эгечим. Джырчы кёб айтмайды, — дегенди джырчы¹.

Бир джолда, 1970 дж. экспедицияны кёзююнде, къарачай халкъ таурухла айтсанг а, деб тилегенимде, джырчы былай джууаб берген эди:

— Мен ала бла кюрешмейме. Таурухла бла сабийле кюрешсинле. Мен халкъ джырланы билеме да, ала керек тюл эселе, сора, башха адамны излериксе, эгечим!

— Сора бурунгу джырланы джырласанг, — деб тиледим. Алай айтханымда уа:

— Айхай, эжиучюле да керекдиле. Мен эжиу-сюз джырлаяллыкъ тюлме. «Тойну къарнашы — эжиу» деб сёз барды, — деб сагъышланды. Сора чыгъыб кетди да юч эркишини алды да келди.

— Ма, энди джырларгъа боллукъма, — деб, алагъа да эжиу этдириб, талай джырны джырлады. («Апсаты», «Татаркъан», «Джандар», «Гокка», Домалай», «Кемисхан», «Байчораланы Къараджашны джыры», «Чёпеллеу», «Басханукъ» д. а. к.)

Арымай, эрикмей джырлаб барыууна къарасанг, адам сейирсинирча эди, — джырны тамам джаны-къаны бла суюмеген адам аллай бирни алай сейир джырлаб тураллыкъ тюлдю.

¹ Къарачай шахарда 1980 дж. Ортабайланы Аминадан, Тананы кызындан, джазылгъанды.

Уста джырлай билгени уа — уллу фахмусуна, джырлагъанын терен ангылай, толу сезе билгенине шагъат эди. Ол огъай, тынгылагъанны да бу дуниядан чыгъарыб кетиб, джырында айтыла тургъан дунягъа элтиб, джырлана тургъан бушуулу ишлеге къоюб, аны барын да сен кесинг чеге тургъанча, сейир ауазы кесине алай бойсундуруб джырлай эди.

Къапруч улу джырланы этилген хапарлары да къб биле эди. Сёз ючюн, «Гокка» деген джырны джырларыны аллы бла, аны Байчораланы Солтан-Хаджини эгечине этилгенин, аны, адам сыфатына къараб тоймазлай, суу суратча, арну, субай тиширыу эмда алапат къобузчу болгъанындан хапар айтды. Джырда, эшта, бу тизгинле алай бош айтылмайдыла:

Гокка дейле къара тенгизлени ала чабагъына,
Ол, арну Гокка,— терс къобузланы ач бёрюлей улутхан,
Ой, токъ санланы, Гокка, къамишле кибик
къурутхан да Гокка,
Джангыз бир кечеге да тогъуз келчини
да суутхан да Гокка...

«Мухаджирлени» джырын Мусса артыкъ да эзилиб, мыдах джырлай эди.

Туугъан джуртларындан айырылыб, джерни этегинде, узакъ Турцияда, киши адамланы арасында, киши адетлени, киши джорукъланы тарлыгъында джазыкъ болуб айланган таулуланы кёзюме кёргюзсем, джыларым келмей джырлаялмайма, деб джырчы тюз айта эди. «Мухаджирлени» джырларын джырласа, джырны хар сёзю джюрегинги чанчдырыб, санларынгы титирете эди:

Тебердиде кибик, къара кьозу соймайла,
Пара алмайын, юй салкъышлагъа кьоймайла.
Кемеле келелле бизни аллыбызгъа чабханлай,
Биз джарлыла Стамбулдан къалмай кетерек,
Бурун кибик, Тебердини табханлай...

деб, джуртсуз болуб айланган джазыкъланы
ауур джашауларыны юсюнден эзиллиб джыр-
лай эди Къапруч улу.

Ол айтыугъа кёре, «Мухаджирлени» джы-
рын «Стамбулчула» этиб, бери, Огъары Те-
бердиге, джибердиле. Ала да, макъам салыб,
джырлаб башлайдыла.

Къапруч улу орайдагъа да озгъан уста эди.
Кеси да талай тюрю орайданы биле эди: эс-
ки орайданы, къыз чыгъаргъан орайданы,
эшик ачдыргъан орайданы, джол орайданы,
орамдагъы орайданы. Келин келгенде айты-
лычу орайданы юсюнден ол быллай бир
сейир хапарны эсине тюшюрген эди:

«Бу эртде заманлада болгъан ханарды. Бир
джолда Учкулан ёзенине кёб адам джыйыл-
гъанды да, эм кючлю адам къайсы болгъанын
билир ючюн, гёджеблени джыгъышдыргъанды-
ла... Барын да бир Огъары тебердичи джаш
хорлагъанды. Узун бойлу, кенг джауорунлу,
къангич санлы, темирден кьююлгъанча, арий-
тала билмеген бир чырайлы джаш. Сора алай-
да адамланы арасындан бетине ау атхан бир
субай адам чыкъгъанды да, ол барын да
джыкъгъан гёджеб джаш бла джыгъышыргъа
разылыгъын билдиргенди. Ол таукел адамгъа
огъай демегендиле да, джыгъышыргъа эркин-
лик бергендиле.

Эки гёджеб кёб заманы джыгъышыб кю-
решгендиле. Алай болса да ол ау атыб чыкъ-
гъан хорлагъанды. Сора алайда халкъны

Огтары Тебердин джырчылары халкъ джырлагъа сюӊюб тыгълайдыла.
(Солдан онггга: Ортабайланы Римма, Кечерукъланы Юсуф, Джуккаланы
Абугалий, Магулаланы Таубий.

сейир-тамаша этиб кьойгъан бир иш болгъанды: хорлагъан геджебни ауун ачыб кьарасала, ол а — кьыз...

Къызны аты Орайда болгъанды. Узун сюекли, алтын бетли сары эшмелери бла, субай кьыз. Тебердичи геджебни джюреги илешиб, кьызгъа эси кетеди. Кёб турмай экиси бир юй боладыла. Тебердичи кюеу джёнгерле уа, кьызны элтирге келе, сейирлик келинни юсюнден, махтаб, джыр этгендиле. Къызны аты Орайда уа ол джырны хар бёлюмюнден сора созулуб, хаман кьайтарылыб, ариу джырланыб баргъанды...

Заман саркъа-саркъа, джылла оза-оза, Орайда аты болгъан кьыз кеси унутулады, аты уа — Орайда — хаман да айтылгъанлай, бир тёлюден бирсине кёче, джашаб келеди. Келин келген кьууанч «Орайдасыз» болмайды. «Орайданы» таб джарашдырыб, арну джырлай билген — ол да бир усталыкъды.

Къапруч улу, джарыкъ кёллю, ачыкъ адам, чамшы, накъырваны, орну бла таб айтылгъан сёзню бек суйгенди. Кеси да оюнчу, чамчы, джарыкъ адам болгъанды. Аны кёб чамларын тебердичиле унутмагъандыла.

Къапруч улу орамгъа чыгъар-чыкъмаз, адамла тегерегине басыныб, эрлай оюн-кюлю, чам, джыр айтыу башланыб къалыучусу адет эди.

Огъары тебердичиле сёз чемерликни бек багъалатадыла, оюнну-накъырваны ангылагъан, иги хапарны бек суйген адамладыла. Къапруч улугъа уа хапарланы керти да тауусула билмеген толу гезени дерге боллукъ эди. Ол билген хапарла джыйылсала, бек мазаллы китаб болур эдиле. Алай а, айхай, заманында

аланы киши эс бѣлюб джыйыб, джазыб алалмагъанды. Халкъны эсинде къалгъан, Къапруч улу айтыучу хапарланы ма бир къаууму:

Бир джыл кюз джыйында, хар адам башына экишер нартюх гютдю этиб, бир азыкъгъаны ашаб тургъандыла. Чалкъыны арты сюремге, азыкълары азыракъ болгъанында, адам башына бирер гютдюге айландыргъандыла. Сора шапа кесине гютдюледен уллу бир гютдю этиб тургъанды. Хар кимге юлешген заманда ол, уллу гютдюню кесине алыб, гютдюню ары-бери айландырыб: «Ой, мени насыбыма къарагъыз!» — деб тургъанды.

Сора къалгъанлагъа да ачыу бола тургъанды да, бир ингирде, биягъы шапа гютдюлени юлеше тургъанлай, джашланы бири: «Ой, насыбыма къара, насыбыма къара!» — деб, уллу гютдюню сермегенди. Ол кюнден сора шапа гютдюлени тенг этиб тургъанды...

Бир заманда бир тиширыу эри бла джашаб тургъанды. Эри тургъанды да къатыныны юсюне башха къатын алгъанды. Ала бла джашаб тургъанлайына, бир джолда къонакыгъа баргъан джеринден дагыда юйюне: «Энтда къатын алыб барама», — деб айтдыргъанды.

Сора кичи къатыны, не этерге билмей, не ёрге туруб, не олтуруб туралмай, уллу къатынында ону излегенди. Къатын айтханды: «Сен келген заманда мен не этген эсем, аны эт!» — дегенди. Сора кичи келин да ийнар этгенди:

Юч да, тёрт да болгъанбыз.
Бир эркин юйге джыйсанг а,
Энтда къысыр къатын бар эсе,
Бизни таба тыйсанг а...

Бир кишини эки къатыны болгъанды. Бир кеси тенгли къарт болгъанды, бири уа — джаш тиширыучукъ болгъанды. Экисинден да сабийлери кѳб болгъанды. Ол себебден кишини къайгысы, сагышы кѳб болгъанды. Башы кичиб, башын къашыб тургъанды. Асыры кичигенден, чыдаяммай, акъ тюклерим кичите болурла деб, башын кѳзюу-кѳзюу къатынларыны тобукъларына салыб: «Акъ тюклерим бир джыртыгъыз!» — деб тилеб тургъанды. Къарт къатынына салса башын — къара тюклерини джыртыб тургъанды.

Джаш къатынына салса башын — акъ тюклерини джыртыб тургъанды.

Алай эге, экиси да джырта-джырта, башын да тюк кѳймай, къабча этиб кѳйгъандыла...

Джырчы 1972 джыл ауушханды...

Кѳб болмай мындан алда мен энтда Огъары Тебердиге баргъан эдим. Элчиле мени джырчыны къабырына элтдиле... Тѳгерск бнягъынлай сейир, рахат кѳгереди, джашнайды. Кѳккѳз Теберди бнягъынлай, кѳмюклене, толкъунлана, джырлай барады. Тебердини тау хауасы бнягъынлай сейирликди, тазады. Салкъын аязчыкъ гюллени башларын сылаб ойнайды. Тѳгерекни чамы, накъырдамы, джыры бла джарытыб туруучу Къапруч улу уа джокъду. Джокъду...

Фахмулу адамны, асылу джырчыны ѳмюрлюк джукъусуну рахатлыгъын, аны алкъын унутумагъан ауазыны джарыкълыгъын сакълагъанча, тѳгерекде хар зат алай шошду, ийнакъды.

Джырчыны джырлары уа халкъдадыла. Аланы башха джырчыла: Кечерукъланы

Юсуф, Джуккаланы Аbugалий, Байчораланы Махамет, Дотдуланы Умар эмда башхала уста джырлайдыла.

Огъары теберличиле Къапруч улун да, аны адамлыгъын да, джырларын да, хапарларын да, чамларын да унутмайдыла. Ол джашауда огъурлу, джарыкъ ыз къалдыргъан ашхы джырчыларыбызны бириди.

«ДЖЫРЛАДАН СОГЪУЛГЪАН»

Джырла, таурухла, нарт сёзле джыя, мен Сарытюзге бардым. Сарытюзчюле, бир аууздан, Езденланы Аbugалийге барыгъыз, деб юрете: «Андан уста джырчы, Сарытюзде кёй эсенг, саулай Къарачайда да табмазсыз. Ол джырладан согъулгъанды...»,—дедиле.

Бир кесекден Аbugалий джашагъан юйге келдим. Мени аллыма узун сюекли, субай къарт чыкъды. Къараб кёргенлей огъуна, анга джюрегим илешди: бир къууатлы, бир чырайлы, джарыкъ адам. «Хош кел, кызым!»,—деб Аbugалий, ышарыб, къолуму тутду. Джетген джашча, дженгил, арну атлай, кесине сей-прсиндирди... Ёмюрюбюз хоншу болуб джашагъанча, джылы, арну сёлешиб башлады мени бла.

Кёбною кёрген, кёб билген, кертти фахмулу адам адамла бла дженгил келишеди деб тюз айтханларын Аbugалийни юсюнде сынаб, къууандым. Хапарымы айтханымда, андан да ачыкъ, андан да таукел сёлешиб башлады огъурлу къарт. Сёлешгени уа — кеси аллына къуюлуб келген суу шоркъача, джырладыла, таурухладыла; нарт сёзледиле...

«Таурухму айтайым,
Тауранмы айтайым,
Анармы айтайым,
Санармы айтайым,
Джомакъмы айтайым...

— Нарт таурухладан башлагъыз! — деб
тиледим мен.

Ёрюзмек а бир къарангы кече
Атланыб тебрегенед,
Ори-ори-ори-рау.
Бир узакъ джерде бир от джарыкъ кёргенед,
Ори-ори-ори-рау.
Салыб ол от джарыкъгъа баргъанед,
Ори-ори-ори-рау.
Ёрюзмекни чычхан сыртлы сары аты бар эд,
Ори-ори-ори-рау.
Эки къулагъын аллына тутуб тохтагъанед,
Ори-ори-ори-рау.
Ай, аман ат, деб эки джамызына къамчи бла
Кючлю, кючлю ургъанед,
Ори-ори-ори-рау.
Къараб кёргенлей, кёнчегин башына къысханед,
Ори-ори-ори-рау.
Барса уа — тегерек тутуб тургъан
Бир уллу тойгъа баргъанед,
Ори-ори-ори-рау.
Ёрюзмек келди, Ёрюзмек, келди, делле дейд,
Ори-ори-ори-рау.
Къайдан чыкъдың, нарт Ёрюзмек? — деб,
Аллына чабыб, атдан тюшюрдюле,
Ори-ори-ори-рау.
Атын элтиб ат илкичге такъдыла,
Ори-ори-ори-рау.
— Кел, кел, кел, джууукъ бол! — деб,
Кесин тойгъа тартдыла,
Эки джанына эки ариуну салдыла,
Ори-ори-ори-рау.
— Оннга, оннга! — деселе, онг джанына бараед,
— Солгъа, солгъа! — деселе, сол джанына бараед,
Ори-ори-ори-рау.

Езденланы Аbugалий.

Кёб сейир, багъасына багъа джетмезлик затла джазыб алдым Аbugалийден. Алай дегеним: «Сосуркъаны туугъаны», «Къарашауай бла эмегенле» дагъыда башха нарт таурухла: «Азнаур», «Басханукъ», «Къобанланы къой бёлек», «Салым-Герий», «Сандыракъ», «Кемисхан», «Кыштай», «Акъбийче бла Рамазан», «Зарият», «Айджаякъ», «Джёрме», «Чубур чепкенле», дагъыда башха джырла.

Ариу, кючлю ауазлы, терен эсли Аbugалий

кеси да кѣб джыр этгенди. Фахмусуну бу джаны бла къарасакъ, Аbugалий бизни заманыбызны эм фахмулу джырчыларыны бириди. Бу сѣзге аны талай джыры шагъатлыкъ этенди.

Ариу ауазы бла джырлаб тебресе, джырыны магъанасын, аны кючюн-болумун кесгин ангылатханы бла бирге, джыр къозгъагъан сезимлеринги да эслетеди. Аbugалий кеси да бир таб, бир джарашыу, джюрегинге джау джагъылгъанча, бир ариу джырлайды.

«Ауазы бла махтаныр ючюн неда усталыгъын кѣргюзюр ючюн джырламайды, джюрек сырларын тѣгер ючюн джырлайды ол», — дегенди Н. Г. Чернышевский орус халкъ джырларыны уста джырлагъан джырчыны юсюнден. Аbugалийге тынгыласанг да, бу сѣзле келенди эсинге. Хар джырда айтылгъанны кеси чекген кибик, бир чекгенин, бир кѣргенин энтда айландырыб сезе тургъан кибик, джюреги бютеу къозгъалыб, джырлагъан сѣзлерине кѣре, джарый, эзиле, титирей, — ма алай учунуб джырлайды ол. «Фатима», «Качина», «Акъ маралым», «Хота», «Галефсѣйле» деген кеси этген джырлары да алай сейир джырлайды Аbugалий! Не къадар тынгыласанг, ол къадар тынгыларынг келеди. Ненги да унутуб, джырчыны ауузуна къараб тураса.

Езден улу Аbugалий 1894 джыл августну ючюнде Джазлыкъда туугъанды. Сабийлигинден башлаб мал кыйырма ёсгенди, чалкъы чалгъанды, сюрюу кютгенди, кыйыркыгъанды...

Сарытюзде 1927 джылдан бери джашайды. Колхозла къралгъан заманда, элде ал-

чыланы бири болуб, кьалгъанлагъа юлгю кёр-
гюзгенди. Чалкычы джыйыннга башчылыкъ
этиб, малда, сабанда да халал урунланды.
Ышаныб берген ишлерин кьуру да бет джа-
рыкылы толтура билген Аbugалий, ёмюрю да
кыйын ишден башын джанлатмагъанды. Ке-
си кибиклени, кесинден гитчелени да биргеси-
не элте, кьралдан, халкъдан кьарыуун аямай,
урунганлай тургъанды.

Аbugалийни атасын—Хаджи-Алийни—элде
эм фахмулу таурухчугъа санагъандыла. Ол
билмеген таурух джокъ эди, дейдиле аны та-
ныгъанла. Халкъ джырланы да бек арну
джырлагъанды джырчыны атасы. Кёб затха
юренигенди Аbugалий атасындан, алай а ол
кесине устазгъа Кьарачайны айтылгъан джыр-
чысын — Багъыр улу Кьасботну — санайды.
«Анамдан туугъанлы таный эдим Кьасбот-
ну»,— дейди Аbugалий. Багъыр улуну джыр-
лагъанына тынгылагъан кьой, ол «Сандыракъ-
ны» джырлаб, кьошда кёб кере тебсегенме»,—
деб кьошады джырчы, джаш заманын эсине
тюшюре. Сандыракъны сёзлерин да унутма-
гъанды ол:

Ой, да, сандыракъ,
Джангы чыкыгъан, сандыракъ,
Джангылтады сол аякъ,
Къымылдамайд толу аякъ,
Кьарабийни Меккясы
Кьара эшекни такыгъанды,
Юй башындан кетгенди,
Алхазлагъа джетгенди,
Алхаз нечик этгенди,
Алхаз туюб кетгенди...

Кьасботну джырларын халкъда тюрлю-
тюрлю джырлайдыла. Аbugалий а Багъыр

улуну джырларын аны кесинден эшитгенича, юреннгенича джырлайды. Бу зат мардасыз магъаналы затды бизге — бюгюн джашагъанлагъа. Халкъ бюгюн да суйюб джырлаучу «Айджаякъны» Аbugалий былай башлайды:

Джюрюгюз, аланла, улан туугъан той барды,
Къурманлыкъгъа асыралгъан къой барды.
Къой эти бишгинчи,
Айджаякъ, джырынгы джырладым,
Ал тишлерим тюшгюнчю...

Аbugалий джырлагъан «Айджаякъ», — кеси сау бир поэмады, сау бир ёмюрдю, бир энчи дуняды... Терен суратлау сыфатла, философия оюмла, суймекликден инджилину, къайгъырыу... Джарыкъ ауаз мыдах ауазны бёле, ызына айлана да анга кесин хорлата, адамны сезимлерини байлыгъын, теренлигин кергюзеди ол.

— Мени джамагъатны джыйылгъан джеринде эм алгъа джырлагъаным «Айджаякъ» деген джыр эди, — деб эсине тюшюреди Аbugалий. Ол кёзюуде ол Покун сыртында бузоучу болуб тургъанды. Бир джолда тойда, Аbugалий да болуб, тепсегенден арыб, джыйылгъанланы бири къалмай, хар ким да бирер зат джырласын, дегендиле.

Эм алгъа Къарма деб бир тиширыу джырлагъанды. Джыллыгъы келген, уллу сюекли, бети чечек табладан толу, хазна ариулугъучырайы да болмагъан ол тиширыуну алапат, сейирлик ауазы болгъанды. Джырлагъаны да, ким да сейирсинир кибик, алай алапат болгъанды. Аны «Къобанланы къой бёлек» деген джырны джырлагъаны энтда къулагъыма

келгенлей турады», — дейди Абугалий. Алай терен синггендиле фахмулу тиширыуну ауазы, джыры да эсли джашчыкыны халал джюрегине.

...Кече болса, сен джулдузланы санайса,
Кюндюз болса, окъ джаралагъа къарайса.
Окъ джараларынг сени кюнде къуруйла,
Тегерегингде сени ач бёрюле улуйла.

Сен, кече болса, джулдузланы санайса,
Кюндюз болса, уллу джолгъа къарайса.
Джолгъа къарай, кёзлеринги тот этдинг,
Шемшер хазырларынгы салыб от этдинг...

— деб джырлай эди Къарма.

Ой, къаллай бир джюрек кёозгъалыу, къаллай бир сезим байлыкъ бар эди ол сейирлик ауазда! Не эсе да бир уллу кюч учундуруб, джырны хар эшитилген сёзю джюрекни эсине тюрелиб къалырча, бушуулу макъамны хар бир таууш толкунчугъу джюрекни къылларына джазылыб къалырча,— алай эди ол ауазны джырлагъан хыйсабы.

Алкын сабий болса да, кёзюу бергенлеринде, Абугалий да джырлайды,— «Айджаякыны».

— Уялгъан, тартынган да этиб, кеси кесиме да базмай, ашыгъа, гузаба джырлай эдим. Алай а аллай сейирлик джыр джюреклени кёозгъамай кёояллыкъ тюл эди, аны джаратмазгъа болаллыкъ тюл эдиле... — деб хапар айтады джырчы, ол кюнюн эсине тюшюре. Джырлаб бошагъанында уа, джашчыкыны аллына, юслери хантдан толуб, тёрт сахан келтириб салгъандыла, «кёой санагъанча джырлагъан къарнашчыгъыбызгъа!» — деб.

Абугалий Къасботну юсюнден кѣб сейир зат айтады. Бир тойда ким эсе да бир джаш адам «Айджаякъны» джырлай тургъанлай, Къасбот киргенди да келгенди. Дыф деб джукъ айтмагъанды джырчы. Бозадан тойгъан джаш «Акъбийче бла Рамазанны» джырлаб башлагъанында уа, Къасбот, тѣзалмай:

— Къой, къой, иги джаш, сен да ол джырны багъасы джокъса! — деб джырлагъанны хыны бѣлгенди. «Акъбийче бла Рамазан» Къасботну суйген джырларыны бири эди. Къасбот аны къуру да бир сейир, бир учунуб джырлай эди, — деб хапар айтады Абугалий.

«Кѣкге да кѣгюрчюн учмай кѣреем,
Ол да къанатларын къакъмайын,
Къалай кѣб къыйналдым ол сонуг дунялада,
Мен да суйгеними табмайын ..

Халкъда бурундан бери джырны эжиу бла джырлагъандыла. Абугалий айтыудан, Багъыр улу Къасбот эжиге уллу эс бѣлгенди. Халкъны аллында джырларыкъ болса, Къасбот Дотда улу Ахматны излегенди. Халкъда: «Къасбот джыргъа уста, Ахмат эжиге уста», — деб сѣз джюрюгенди.

Къарачайда дагъыда бир айтылгъан джырчыны таныгъанды Абугалий. Ол Джаныбекланы Аппа болгъанды, Къалай уллу Аппа.

Абугалий Аппаны юсюнден да кѣб хапар биледи. Аппа сѣзге терен эс бѣлгенди, уллу багъа бергенди. Халкъны аллында айтхан сѣзю ѳтгюр, магъаналы болгъанды. Аппаны чамлары, аууздан ауузгъа кѣче, байны, бийни къамчилей, осал адамны хыртха ура, халкъгъа терен сингендиле. Байла талай кере Аппаны сатыб алыргъа умут этгендиле. Алай

а кѳуру да умутлары умутлай кѳалыб тургъанды. Джырчыны «окълары» кѳуру да байланы кѳызгъанчлыкъларына, эки бетлиликлерине, джутлукъларына туура окъча тийгендиле. Аны ючюн айтхан болур Аппа кеси былай:

«Андыз чапракъ, бусакъ кѳабукъ... барындан да дарманды Аппаны сѳюю».

Эндиге дери бизге белгисиз тургъан Къалай улуну эмда Джаныбекланы Хоштайны «Хан-Зекерия» деген чам джырларын да биледи Аbugалий.

«Ой, Чепей, Чемей, Найыб, Пеля, Сохта, Тохта,
Бокъайланы Езден, Агъурланы Алибий,
Теке улу Юнюс, Атийланы асхакъ Къанамат,
Хубий улу Къыле, Созарланы Таулу,
Кипкеланы Окъуб, Суйгенланы Хаджумар,
Хыбыртланы Батал, Бостанланы сокъур Шамиль:
Къолундан, аягъындан келген джигит уланла,
Тамам сюрюгюз джетгинчи,
Гурнау Баракъ тогъуз кѳонгураулу поштун

джекгинчи,

Ол заманда Шахмѳлекчикни алыб кѳайтырсыз...

Аbugалий айтханнга кѳре, Аппаны байлыгъы-ырысхысы — аты бла кѳюбюрчюгю болгъандыла. Кѳюбюрчюгюнде уа ол кийиз гинджилерин джѳюрютгенди. Гинджилени ойнатыб, бирин джарлы, бирин бай, бирин кѳесе этиб, анга кѳре сѳлешдириб, ауузу бла айтханын кѳзге да кѳргюзюб тургъанды Аппа.

Къазах джырланы да бек сюеди Аbugалий. Къазахстанда джашагъан заманында ол фахмулу къазах джырчыла бла талай кере тюбешгенди. Аны бюгюн да эсиндеди бир джырчы эмда аны адам джюрекни эритген бир сейирлик джыры, — «Акъ эчки» деб. Джырны кѳалай этилгенин да унутмагъанды Аbugалий.

Ол фахмалу къзазах джырчыны эки джашчыгы болгъандыла — Азар бла Базар деб. Бир джыл, элден кетиб, ол 3—4 айны элде джыр джырлаб айланганды. Ол андан къайтхынчын а, кеме тийиб, эки джашчыгы да ёлюб къалгъандыла.

Джырчы ызына келе тургъанлай, джашагъан джеринден бир бёлек атлы аллына баргъандыла. Ызларына келе тургъанлай, «Кёкбар» тарта тургъанлагъа тюбегендиле. Алагъа бир кесек къараб, кетиб тебрегенлей, аллына баргъанланы бири, Азар бла Базарны басдыргъанбыз деб, джыр (ёлен) этиб айтханды. Джырчы, эринлеринкъабханлай, юйюне джыйылгъанды. Кёзюу-кёзюу юйден юйге алыб барыб, адамла аны бушуу этерге бошламагъандыла. Заман бир кесек узайгъандан сора, бир ингирде, джырчы малла джыйылгъан стауатха чыккъанды. Сора бир акъ эчкичикни, сюрюулеге кёзюу-кёзюу чабыб, макъырыб айланганын кёргенди. «Бу нек чабады алай?»— деб соргъанды къатында сюрюучюге. «Эки эгиз улакъчыгы бар эди да, ёлюб къалгъандыла да, аланы излеб айланады!»— дегенди сюрюучю.

Ол алай айтханлай, джырчы кычырыб джылаб башлагъанды. Аны киши да тыялмагъанды. Джюрегинде толуб тургъан кыйынлыгы, кюрт юзюлгенча, гюрюлдеб чыгыб кетгенди. Домбрасын алыб, акъ эчкичикни кыйынлыгын кесини кыйынлыгына ушатыб, джыр этгенди, «Акъ эчки» деб... Аны ол джырын Аbugалий артыкъ да бек сюеди. «Джюрекден джюрекге — джол» дегенлей, ол уллу джырчыны уллу бушуууна Аbugалийни

джюреги кьуру да эзилгенлей турады. Аны ол джырында джюрек джарасыны уллу ачыуун ангылагъаныча, Аbugалий хар джырда бир чексиз уллу кючню — кьууанч, бушуу, ёкюнюу, таралыу дегенча, бир сезим кючню ангылаб, аны кеси чеге тургъанча, алай джырлайды.

Аbugалийни кеси этген джырлары басманмагъандыла, алай болса да ала халкъны арасында эртде белгили болгъандыла. Халкъ аланы биледи, сюеди, джырлайды. Аbugалий «Фатима» деген джырын 1932 джыл этгенди. Андан бери ол халкъны ауузундан тюшмейди:

«Фатима эте, Фатима эте,
Акъ маралым атадым атынга,
Сюймеклигимни бир айтыр эдим,
Джууукъ олтурсам къатынга.
Келчи, кетейик, келчи, кетейик,
Мен джер салайым тору атха.
Москвагъа барсакъ, письмо джазарбыз
Салнат бла Суратха...
Джурт сейирсиниб къарайды, Фатима,
Аллынгадгъы тарпан ызлагъа,
Биз шахар саугъала алыб келирбиз
Саулай бригадада къызлагъа...

Чам, накъырда джаны бла Аbugалий керти да тамаша-сейир джырла этгенди («Хота», «Галефейле» д. б.). Тынгылагъан адам ышармай, кюлмей къалмазча джарашдырылгъандыла ала. Бу шартланы «Хота» деген джырында да кёребиз:

Ой, Умар, Хота, алай тохта!
Умар тюйюлдю, чибишди,
Къатынла бла тюйюшдю.
Хота тюлдю, бедады,
Хауа къызы гидады,

Хота тюлдю, Марийди,
Хауа кызы дарийди...

Кынгыр эди белчиги,
Такыр эди кёлчюгю,
Джума эди кёзчюгюн,
Кука эди сёзчюгю,
Акь болгъанды сакъалчыгъы,
Джокь болгъанды хапарчыгъы...

Абугалийни джырларына тынгыласанг, ала-
ны этген адамны уллу фахмулулугъун, сёзге
чемерлигин, сезим байлыгъын кёресе.

Ёзденланы Абугалий ийнарланы да бек уста
джырлаучуланы бириди. Ол ийнарланы та-
лай къауумгъа юлешеди:

соймеклик ийнарла,
къаргъыш ийнарла,
чам ийнарла,
башсыз-тюбсюз ийнарла...

Джюрекге къатылыу кючлери бла, поэти-
калыкь суратлау халлары бла, джамагъатны
джашауун кёргюзюу джаны бла алыб къара-
санг, Абугалий джырлаучу ийнарла халкъда
эртдеден бери этиле тургъан башха джырла-
дан чыртда кем тюлдюле. Анга бу тизгинле
да толу шагъатдыла:

«Тауланы башы тау болса, наным,
Мен джылан болуб ётерем,
Башынгы салыб джатаргъа, наным,
Чачымы джастыкь этерем.
Чачымы джастыкь мен да этер эдим,
Бетинге зыбыр тиерми?
Ол джумушакьгъа юреннген санынг,
Оу, дарийлени сюерми?»

Абугалий кеси да кѣб ийнарла этгенди. Этген ийнарларыны кѣбюсюню баш темалары — суюмекликни башланьгууду, аны таза эмда кючлю сезим болгъаныды, тиширыуну кѣошакъсыз, джарыкъ ариулугъуну джюрекленни гартхан кючюн махтауду, дерге боллукъду. Автор аллай оюмларын таб айта билгенни не юлгюге бу тизгинленни келтирейик:

Ой, тау башында бир акъ маралым,
Къуру да джангыз турууу,
Адамла базыб бармайла анга,—
Тегерегвинде бурууу.

Абугалийни тили байды, айтыуладан, нарт сѣзледен, халкъ афоризмледен, чам-накъырладан толуду. Сѣз ючюн:

«Тиширыусуз эркиши къанатсыз къушха ушайды», «Дюлдюр бла, къыркъа-къыркъа, кетиб бара нарт Сосуркъа», «Къыйынлыкъда тенг таны, гебенекде эр таны», «Тиширыуну джаулугъу къан шерпуню къайтарад», «Эки къаргъа туююшселс, садакъачыгъа тюк туюшер», «Тузлукъ ташха тюк чыгъаргъан, как къалакъгъа тил чыгъаргъан», «Орусну туз арбасы къоянны джетер», «Гелеу кѣрсенг, джер сорма, келбет кѣрсенг, эр сорма», «Эр эл ючюн тууады, халкъ ючюн ъледни», д. а. б.

Абугалий айтхан нарт сѣздеде халкъны сѣзге усталыгъы, чемерлиги, джюрек халалыгъын тѣлюден тѣлюге бере билгени ачыкъ танылады. Аманлыкъ бла игиликни, джахиллик бла билимни, ѣтюрюк бла кертини арасын айырыргъа юретедиле ала.

Зухат, Абугалийни юй бийчеси тамам кесине ушаш болуб тюбегенди. Ол да джарыкъ

Семёнланы Азрет—къарачай-малкъар фольклорну эм уста билген адамланы бирл.

кёллю, халал, таб сюекли, акъбет, сүйюмлю тиширыу, не джаны бла да джырчыгъа тенглик этген, ашхы адамды. Талай джылны ичинде кыйынлыкъгъа, зауукълукъгъа да тюбей джашагъандыла бу эки адам, алай а не кыйын кюнде да адамлыкъларын учуз этмегендиле. Хоншугъа-тийреге юлгю болуб джашайдыла бюгюн да.

Зухат Аbugалийни джырларын ариу биледи, халкъ джырланы да бек сюеди. Джырчыны билеги болуб, сегиз сабийни ёсдюргенди. Аbugалийни джыр бла джаны бирди деб, Зухат андан не тарыкъмагъанды, не кыйналмагъанды, джырчыны ол халиси тиширыугъа, —

юй бийчеге, — бираз ауурлукъ эте эсе да. Ол огъай, кюле-кюле, Зухат Аbugалийни юсюнден былай хапар айтады:

— Бир джолда малларыбыз тас болдула да, аланы излей кетди. Бир заманда, ышаранышара, кеси джангыз къайтды да келди. «Табдынгмы малланы?» — дегенимде: «Огъай, малланы уа табмадым, алай а беш джангыз джыр эшитиб келеме!» — деб, бети джарыб, юйге кирди да кетди, — унутхунчу, ол джангы эшитген джырлары джырларгъа!..

Зухат кеси да джырланы, таурухланы, эл берген джомакъланы суйген адамды. Тойдо-оюнда къарачайлыла бла малкъарлыла эл-берлени ойнагъандыла. — деб хапар айтады Зухат. — Месене (согъулгъан) джегенде, джастыкъда эрге барлыкъ къыз олтурады, тегерегинде тенг къызлары. Кюеу негерлени тамадалары, аны сыйлаб, джегенден тюшюредиле:

Шыб-шыб этер, Шыбдада къонар,
Биба бий башлы, алтын чачлы...
— Мен бир джомакъ айтайым,
Эл беригиз, — дейди алайдагъыланы бири.
— Учкуланны берейим!.

— деб къычырады биреу да.

— Учкуланны игилиги бери, аманлыгъы ташдан-таудан керди, ол да не затды десенг, бизни келинчикди! — деб, кюлюб-ойнаб, джегенден тюшген къызны ийнакълайды.

Джырчыны биргесине джашагъан адам джыргъа тансыкъды дерге къыйынды. Алай а Зухат джыргъа, бютеу несин да унутуб, алай тынгылайды хаман да.

Бир кере, Аbugалий джырлай тургъанлай, хоншу къатынлары кириб: «Зухат, алма алыучула келгендиле, кѣгетлеригиз агъыб, тѣшек болуб турадыла, бир къарасанг а»,— дегенинде, Зухат эшитмеди. Аны къайгъылы тюл эди. Бизни бла бирге, ёмюрюнде биринчи кере эшитгенча, дыфсыз олтуруб, Аbugалийни джырлагъанына тынгылай эди.

Бюгюнлюкню, джангы джашауну джорукъларын сыйлай, Аbugалий джургуна, халкъына, джашаугъа джарыкъ джырла этеди, джырлаб, тынгылагъанланы къууандырады.

Джырчы радио бла джырланган джангы джырлагъа да тереи эс бѣледи, аланы юслеринден кѣлюне келгени уста айта биледи.

Тау джырланы джырлагъанланы ичинде Отарланы Омар бла Аджибеков Владимирни сайлайды.

В. И. Ленинни, партияны уллу ишлерин терен, тюз ангылагъан эсли адамды джырчыбыз. Ол, энди тѣлюлеге къууана, сукълана, ушагъында былай айтады: «Совет власть — бизни къыш чилледе джылы юйюбюздю, джай иссиде — салкъын шоркъабызды. Совет власть бизни ючюн туугъанды...»

Аbugалийге 1981 джыл 3-чю августда 87 джыл толгъанды... Фахмулу джырчы бюгюн да, адам сукъланырча, тири джюрютеди кесин. Джырлар кюнлери кѣб болсун!

ДЖЫЛЛА БЛА ДЖЫРЛА

Революциягъа деричи къарачай-малкъар халкъ джырчыла, алгъаракъда чертгенибизча, къара танымагъандыла. Аланы санлаб бир къауумундан къалгъанларыны барысы да мал

Хубийланы Магомет.

бла, джер бла кюрешген урунган элчиле болгъандыла.

Бусагъатдагъы халкъ джырчылары арасында уа устазлагъа, мал дохтурлагъа, инженерлеге эмда башха иште ишлегенлеге тюберге боллукъду. Аланы арасында башхалагъа ушамагъан, уллу усталыкълары эмда жарыкъ фахмулары болгъан профессор Хабичланы Магомет бла Хубийланы Магомет бардыла.

• • •

Хубий улу Къарачай шахарда Къарачай-Черкес кърал устазлыкъ институтда ишлейди.

Мен Хубийланы Магомет бла 1962 джыл

Огъары Тебердиден Къарачай шахаргъа келе танышхан эдим. Автобус бла келе эдим. Къатымда олтургъан хоншум—мен таныматгъан, орта бойлу, къара шинли субай джаш, терезеге къараб, не эсе да бир джырны макъамын эшитилир-эшитилмез акъыртынчыкъ джырлай олтура эди.

Автобусну арт джанында олтургъан юч-тёрт джаш, нени юсюнден эсе да даулаша, бир-бирлерине демлеше туруб, тарт-соз болдула. «Тохтагъыз, болдугъуз энди!— деб, ад-амла дауур чыгъаргъанланы тыяргъа умут этдиле, алай а джашла аланы къулакъламадыла... Сора ол мени къатымда олтургъан джаш ауазын кёлтюрюб джырлады да башлады. Ауазы ариуду, кючлюдю, джюрегинги эм терендеги таша къылларын къозгъарча, алайды. Аны ауазын эшитир-эшитмез хар ким шум болдула. Джаш а тохтамай джырлайды:

Оюлгъанды Уллу Тебердини кёпюрю:
Итле джоюб ийдиле, ой, джарлыланы ёкюлюн.
Огъары часткангда къайнаб чыкъгъан къара сууларынг.
Ол къара суулада бир ала чабакъла да ойнайла.
Акъыллы башында сени къан къазанла къайнайла,

Бир кесекден ол къызарышыб даулашхан джашла, джырчыгъа айланым, эжиуге джарашдыла. Ол адам да, джукъ айтмай, автобус шахаргъа джетгинчи, джырлаб гурду:

Къаншаубийим тас болгъанды да,
Мен излейме да табмайма,
Къаншаубийим кетгенли.
Белими тешиб джатмайма...

Джашла да, бир-бирин къучакълаб, эжиуню теренине кириб, джырлагъан адамны къа-

тындан кетмедиле... Автостанцияда адамла, джырчыгъа алгъыш этиб, муратынга джет, дей, автобусдан тюшдюле.

— Бюгюн а муратыма джетдим!— деб, ма-нга къараб ышарды джырчы. Ол ариу джыр-лагъан адам Хубийланы Магомет эди. Биз, танышыб, бир кесек ушакъ этдик.

— Бир къауум джырчыла кеслерине ашхы джалындырыб, тилетиб, алай джырлаучан-дыла,— дедим мен. Магомет, джарыкъ къю-люб:

— Мен а, джырла деб къачан айтадыла деб, сакълаб турама. Джырламай къалгъан къюнюмде не эсе да бир амалсыз этиллик за-тым этилмей къалгъанча, алай болама,— деб джууаб берди. Мен Магометни ол къюнден бе-ри таныйма.

Хубийланы Магомет 1929 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Ол эл а, биз алгъа-ракъда айтханча, не заманда да фахмулу ад-амлары бла: къобузчулары бла, джырчыла-ры бла, чамчылары бла — айтылыб тургъан-ды. Тебердичилени сёзге усталыкълары бю-теу Къарачайда белгили болгъанды. Аны юсюнден «Тебердичилени накъырдачылыкъ-лары Къарачайны юч ёзенине белгилиди», «Наз терекни джарылгъанына джыр этген тебердичиле» деуендиле.

Поэт Байчораланы Сослан Огъары Теберди-ни юсюнден: «Неден да джырны суйген тау эл!»— деб бош айтмайды.

Ма аллай, «неден да джырны суйген...» тау юйдегилени бири Хубийланы Ахияны юй-дегиси болгъанды. Ахияланы джууукъларында да фольклорну иги билген, джырларгъа, таурух айтыргъа да уста адамла кёб бол-

гъандыла. Магомет, тамада эмда кичи къарнашлары бла бирге аладан кѣб затлагъа юре-ниб, кѣб затны эсинде сакълайды. «Кѣрген кѣргенин этер» дегенлей, Магомет кеси да бек гитчелигинден огъуна джырлагъа суйюб, алача джырларгъа тырмашыб башлагъанды.

— Мен къачан джырлаб башлагъаным билмейме, къачан джырламай тургъаным да эсимде тюлдю,— деб ышарыучанды ол.

Магометге джырланы, музыканы алай бек сюерге атасыны джырлагъа эмда сыбызгыгъа усталыгъы бла анасыны арну джырлай билгени да болушхандыла. «Къарт анам Берхан ичинден тохтаусуз бир макъамны мурулдай айланыучан эди. Тамада къарнашым Осман къыл къобузда арну согъа эди, энтда согъады. Къазауатда ълген тамада къарнашым Ахмат гитчелигинден огъуна джырлай эди. Атамы къарнашы Харшым Уллу Тебердиде айтылыб тургъан эжиучю эди», — деб эсине тюшюреди Магомет.

Магометни артыкъсыз да бек эсинден кетмегенле анасыны джырларыдыла. Ол джырланы сѣзлери эсинде джокъдула. Алай а анасы, адамны джюрегин эритирча, бир кюулени айтыб, ахырында кѣзлеринден джыламукълары куюлуб башлаучусу Магометни эсиндедиле.

«Анам Огъары Тебердиге Тѣбен Марадан 16 джылында келген эди да, къатында къысха джууугъу болмагъаны ючюн болур эди, мыдах джырлаучан эди. Ол кюулени кесими этген эди, башхаламы,—билмейме. Сѣзлерин ачыкъ айтмаучан эди», — дейди Магомет.

Магометни анасы джаш заманында да джырларгъа суйюб тырмашхан адам болгъанды. Джашларына айтыучу хапарлары аны иги джырлагъанына шагъатдыла. Магометни анасы элден узакъда бачхалагъа чага этген, къазгъан, джыйгъан кезюуледе къарнашы бла бирге джырлагъа ёч болгъанды. Аны юсюнден былай деб хапар айтыучусун Магомет унутмагъанды:

— Октябрь революциягъа дери Къобан бойнунда кенг тюзде, бусагъатда Сарытюз эл болгъан джерде, къуру нартюх бачхала бар эдиле. Танг атхандан къарангы бола тебрегинчи, хар ким къадалыб бачхасына чага эте эди. Бир-бирде къарнашым Джагъафар да, мен да балаганыбызны аллында, кечени аурлугъу озгъандан сора, бирден джырлаб тебресек, анда-мында хар ким балаганларыны алларында отчукъла тамызыб тебрей эдиле. Сора бизге да «Джырлагъаныгъызыны тохтатмагъыз, энди джатарыкъ тюлбюз, тангига да кёб къалмагъанды», — деб кычырыучан эдиле...

Ол кесини джырлагъа уллу суймеклигин, эшта, джашларына да бере билген болур.

Магометни джюрегине эски джырла бек тюрелгендиле. Аны себеби: ол джырлада халкъгъа джетген кыйынлыкъны юсюнден айтылады. Джырны сёзлерин унутсанг да, анда нени юсюнден айтылгъанын унутмайса.

Джай къошда Магомет кеси аллына джырларгъа ёч болгъанды.

Хар джай сайын джайлыкъда, колхоз фермада атасына болушханды, тууар къой кюгенди. Сюрюу ызындан айлана, ингирге дери джырлагъанлай айланганды.

Бир джыл джайлыкъда Муху Башында тургъанлай, башха джайлыкъдан келиб, ата-сын чакъырыб кетедиле. Ийнекге бузоу алдырыргъа Ахия айтылыб тургъан усга эди. «Ахия ийнекге, башха бузоуну алдыргъан къой эсенг, сабийни да алдырлыкъды», — дегендиле таныш-тенг. Кече Ахия, келмей, анда къалады. Магомет а, кеси джангыз къоркъаракъ болса да, отну да не джагъалгъанын да джагъыб, тангига дери джырлаб чыгъады, — джырны кесине негерге санаб.

Магомет 16—17 джыл болгъан заманында уа, джай, атлагъа гезет эте неда кече ёгюзлени кюте, сау кечелени джырлаб ашыргъанды.

Къарачай, орус джырланы да ол бирча тырмашыб джырлагъанды. «Менден ариу джырлагъан джашла да бар эдиле, алай а ала менден уллу эдиле, кеслери да менича къб джырны билмей эдиле», — дейди Магомет, ол заманын эсге тюшюре.

Къыргъызияда Магометни гитче къарнашы Маджит бир къобуз сатыб алады, алай а ол заманда Маджит согъа билмей эди.

Сора Магомет, хоншу элде джашагъан Чагъарланы Ихсанга барыб, къыл къобузда макъам чыгъарыргъа юренеди. Къарнашы Османдан да санаула бла нота джазаргъа юренеди. Керти ноталагъа уа артда Магомет кеси юренгенди.

Джабаланы Ибрагим, Къазахстанда 10-чу классны бошаб, Къыргъызияда, Фрунзеде, мединститутха кирирге деб келиб, бир джолда Магометлагъа къайтады. Ала, джууукъ джетселе да, ары дери бир-бирин танымай

эдиле. Ибрагим, мандолина да согъа, талай джыр джырлайды. Сокъгъанны, джырлагъанны да бирден этерге Магомет андан сора тырмашыб башлайды.

Магометни адамла къууанч болгъан джерлеге чакъыра тебрейдиле. Къонакъгъа: «Бюгече мында къал, Магометни да чакъырыб джырлатырбыз», — дей башлайдыла.

Магомет, бир итальян скрипка (джая къобуз) сатыб алыб, ол элде, Ян Янович деб, школда устаз болуб ишлеген эстоплу скрипачха барады. Аны къалай сокъгъанына къараб, бир кесек юренеди.

Маджит бла Назир къыл къобузлада согъаргъа юрениб, ала—къыл къобузлада, Магомет да — джая къобузда согъуб, элде 2—3 кере концертледе боладыла. Бир кере уа Фрунзе Республиканы конкурсунда къошуладыла. Ючюсю да алкъын алай ити согъалмасала да, юч къарнаш огъай, эки къарнаш сокъгъан да джокъ эди конкурсда. Тырмашханлары ючюн, былагъа бюсюреу этедиле. Артда Магомет Фрунзеде устазланы Республикан конкурсларына да къошулады, анда кеси къыл къобуз бла согъады.

1957-чи джыл Къарачай шахарда да юч къарнаш бирге концертде согъадыла, аланы сокъгъанларын талай кере радио бла да бердиле.

Магомет 1957-чи джыл Къарачай шахарда къарачай эмда орус тилде чыкъгъан «Ленини джолу» бла, «По ленинскому пути» деген район газетни редакциясында литсотрудник болуб ишлерге джарашады, анга элlege, джайлыкълагъа барыргъа тюшеди. Анда да джырлайды. Джырлагъан заманда адамла, бирча

джырладан эсе, тюрлю-тюрлю джырлагъа тынгыларгъа суюгенлерни ангылайды. Сёз ючюн, эски халкъ джырлагъа суюуб тынгылагъанлыккъгъа, бюгюн джашаб тургъан адамла, артыкъсыз да джаш тёлю, джангы болсун деб излейдиле. Ол себебден Магомет, хаман да джырлай турургъа деб, джюз джыр айырады. Аланы ичлеринде «Бийнегер», «Гошаях бийчени кюю», «Джандар», «Эски аскерчиле» дегенча джырла бардыла, ийнарла граждан къазауатны заманында эмда 1930-чу джыллада этилген, урунууну, суюмекликни юслеринден талай джыр, къазауатдан сора эмда бусагъатда этилген талай халкъ джыр бардыла.

Магометни репертуарында кюле, суюмеклик джырла, чам, самаркъау, селеке джырла да бардыла. Ол кеси сау бир сагъатха, таб эки сагъатха концерт бергени кёб болады, алай болса да тынгылагъанла эрикмейдиле. Эм алгъа ол бир-эки макъамны, сёзюн айтмай къыл къобузда согъады. Андан сора эски джырланы башлайды. Энди эскилени орунлары тола болур деген заманда — джангылагъа кечеди, аскер джырланы орунлары тола болур деген заманда — суюмеклик джырлагъа кечеди, ардан — чам джырлагъа, ийнарлагъа. Бусагъатдагъы поэтле бла композиторланы джырлары да суюуб джырлайды.

Магомет къайсы джырны не заманда джырларгъа кереклисине уялу эс бёледиди. Ол себебли, джырланы тюрю-тюрлю заманда джырларгъа сюеди. Сёз ючюн, «Къара атым» деген джырны, «Гошаях бийчени кюю» эртденбла джырламайды. Эртденбла заманны

кесине кёре джыр джырлагъа сюеди. Кюн ортада джюреги башха джыр излейди. «Ингирде уа къаллай да келишеди,— дейди Магомет. — Мен къайсы джырны джырласам, ол джырда айтылгъан затха эсими толу неме».

Магометни кеси айтханнга кёре, ол джырда айтылгъанны кеси кёре, кеси башындан чеге тургъанча, алай джырлайды. Сёз кюн, «Бийнёгерни» джырласа, ол къая ранда беклениб, уучу ити да кёзюне къараб, къаяны тюбюнде да халкъ ёрге къараб тургъанча кёрюнеди. Арабий, менден анга не болушлукъ болсун эке деб, сагъыш эте тургъанча, джырчы кеси кесине алай кёрюнеди... Неда «Джандарны» джырлагъан заманда, гош джана, Джандар да ичинде, аманлыкъчыланы джартысы малны сюре, джартысы да, шоккланы къошха буруб, Юсеин да ёзенни эншге ёлюм къара мыллык атыб гъачыб баргъанча кёрюнеди. Джырлада айтылгъан адамланы таныйма дегенча, кёзюне ол алай кёрюнеди.

Сюймеклик джырланы джырлагъан заманда ол бир-бирлерни сюйгенледе адамлыкъ да, ишленмеклик да, адеб да, намыс да уллуду, ала не джаны бла да аламат адамладыла, деген иннетни билдирирге кюрешеди.

Чам джырланы джырлагъан заманда уа, сиз да не къайгыгызыны, сагъышыгызыны да унутугъуз да, бир кюлюгюз, джарыкъ болугъуз дегенча, алай джырларгъа излейди. Джырлагъан заманда ол кеси не затха сагъыш эте эсе, тынгылагъанла да ол затха сагъыш этерлерни сюеди. Кеси да, тынгылагъан-

ла излегенча, джырланы сайлаб джырлай биледи.

Келин келген джерде, кюеу кёргюзтген джерде, кьыл кьобузну да согъа, джырлай, Магометни танг атдыргъаны кёб болады. Бир кере Джангы Джёгетейде, кюеу кёргюзтген джерде, ол джырлай тебрегенди. Сора алайдагъыла, башха сёзню кьюуб, джыргъа эс бёледиле. Шапа рюмкаларын джангыртса, джангы джууукълагъа алгъыш этмейин, уста джырчыгъа — Магометге алгъыш этиб иче тебрейдиле.

Алайгъа чакъырылыб келген бир кьонакъ кесин ким эсе да бир этиб, хар ким мени тегерегиме кырылыгъыз деб, олтурады. Джыр кьайгъылы болуб, аны киши сан этмейди. Сора ол, ёрге кьобуб: «Аланла, биз бюгече былайгъа нек джыйылгъанбыз, кимге алгъыш этебиз, быллай бир эсигизни нек тас этесиз?» — деди.

— Биз эсибизни тас этсек, ичиб, тели-мели сёлеше турлукъ эдик, биз а джыргъа тынгылаб турабыз, — дейдиле джыйылгъанла да.

Магометни аллай кёзюулери, тубешиулери кёб боладыла.

1958-чи джыл кыш ат бла ол Индиш-Башында сют-товар фермагъа чыгъады. Фермада ишлегенле хурзукчуладыла.

Ферманы тамадасы Къазийланы Хамзат болмаса, аланы ичлеринде джырчыгъа шагърей адам болмайды. Джырчы бла танышханлай, кьонакъ джашны джырларгъа эришиуге чакъырабыз, дейдиле.

Ийнеклени саууб бошаб, кьошха джыйылгъанлай, джыр башланды. Малчыла, — эки

джаш бла юч тишырыу,—эмда Магомет, бири бошагъанлай, бири джырлаб, джырны сууутмай, ингирде тогъуздан кече эки сагъатха дери джырлайдыла. Сора ферманы тамаласы: «Энди, къарайма да, сиз, тангига дери джырласагъыз да, бошарыкъ тюлсюз, шахардан келген сизге оздурмазын билдигиз. Аны озгъан огъай, сиз анга артмакъ болаллыкъ тюлсюз..»—деб, эришиуню тохтатады. Кертиси бла да, Магометни джырлаб озаргъа къыйынды.

Бир джыл кюз Къарачай шахаргъа Магометге Огъары Тебердини управляющийи Семенланы Пилял, машина бла келиб: «Буруш-Сыртында чалкъычы джыйынла бюгюн ишлерин бошайдыла, алагъа бир джырласанг а»,—деб тиледи. Экиси да Буруш-Сыртына барадыла. Юч-тёрт джыйын бир джерге джыйылыб, отда мазаллы къазан къайнай, той-оюн къызыу барады. Андан джыргъа кёзюу джетеди. Алайда белгили джырчы Айсаланы Юсуб да болады. Андан да гартына, Магомет эски джырланы башлайды. Кеслерин эжиуге хазырлаб тургъан чалкъычыла анга эжиу этедиле. Уста джырлагъан джашха бюсюреу этиб чачыладыла.

Ол кече алайда, гебен джанында, дагъыла джашла бла джырлай, танг белги бергинчи туруб, Магомет экинчи кюн фермалагъа айлана тебрейди. Тубан кюнле болуб, фермаланы кючден табса да, шахаргъа эниб кетмейди. Хар фермада экишер сагъатха джууукъну джырлайды. Аны ызындан малчыла да джырлайдыла. Сау юч кюнню алай бла фермалада, джау-бышлакъ заводда джырлаб айланады. Халкъны эмда халкъыны джырла-

рын кьаллай бир бек суйгенин кьуру ол кюн-
лери огьуна танытадыла.

Кьыл кьобузну алыб, Муху-Башында мал-
чылагъа да Магомет кьб кере чыкьгъанды.

— «А кьыз, бу джаш адам эски джырла-
ны кьалай биледи, кеси да макъамларын чыр-
тда тюрлендирмей джырлайды!»— деб сей-
ирснниучендиле малчыла.

Магометге джыр-кьуру сёзле бла макъам
тюлдю. Джыр—халкъны джашаууду, халкъ-
ны сагъышыды, джюрек сезимиди, джыр—
джюрекин тебнуоюню юсю бла ётген сау бир
дунияды.

— Джыр джырлауда сени устазларын
кимледиле? — деб сорсанг, Магомет анга
алай тынч джууаб этиб кьоялмайды. Бирин-
чи устазларына санагъанлары Огъары Тебер-
диде белгили джырчыла: Лайпанланы Маха-
мет, Магулаланы Мусса, Къапруч улу. Ала
кьууанчлада-ёзгеде Магометлада да кьб
джырлагъандыла. «Ариу джырлагъанла ба-
ры да менге бирер кеск береди», — дей-
ди джырчы. Джайлыкьда сюрюучюле, сюр-
юулери бирер сыртха джайыб, джырлаб
тебреседе, Магомет бек кьууаныб тынгылау-
чанды.

Ол Отар улу Омарны бир-эки кере кёрген-
ди, алай а, кьатында олтуруб, андан джыр
юренмегенликге, радио бла джырларына
бек суйюб тынгылайды. Къарачай, малкъар
джырчылада бусагъатда эм онглугъа аны
санайды, кесин да устазларыны бирине тер-
гейди.

— Бусагъатдагъы орусча джырлагъан джыр-
чыладан мен Людмила Зыкинаны, София
Ротаруну, Валентина Толкунованы бек джа-

ратама. Ала орус тилде джырлагъанлыкъгъа, мен къарачай джырланы джырларгъа аладан да юренеме: джырны ич магъанасын ангыларгъа. Джюрегинги бек ингичке кылланына джетерча, ала алай джырлайдыла,— дейди Магомет.

Ол, осал джырлагъанланы кёрсе да, бек эс ийиб тынгылайды. Ол этген халатланы кеси этмезге, тынгылагъанла алагъа нек эс бёлмегенлерин ангыларгъа излейди.

Магомет айрыб кеси бек суйген джырланы джырларгъа сюеди. Ала, не тюрлюсю да болуб, джюзден асламдыла. Джаратмагъан джырын а джырлаб да кюрешмейди.

Магомет кёб джерде джырлагъанды: элледе, сахарлада, фермалада, келин келген джерде, кюеу кёргюзтген джерде, не тюрлю да къууанч болгъан джерде. «Алай а мен эки-юч джыр ючюн башламай къоярыкъма, бир башлагъандан сора, 9—10 джырны джырларгъа керекди. Алай болмаса, исси кюн арыб келиб, сусаб иче тебregenлей, аякъны ауузунгдан алгъанча болады»,— дейди Магомет.

Халкъ джыйылгъан джерледе бири бир джырны не осал джырласа да, алайда аны ызындан ол джырны, не иги джырчы болса да, къайтарыб джырламайдыла. Алгъа джырлагъан адамны хатерин этедиле. Магомет аны иги биле эди, алай а... «Бир джыл Учкуланда Голаланы Магъан «Орусбийланы джырларын» джырлады. Бир къауум тизгинлерин къоюб кетди, тишлери болмагъаны себебли, алай иги да джырлаялмады. Мен эрлай ол джырны джангыдан башладым, алай а эжиучюле менден эсе Магъаннга иги эжиу

этген эдиле. Мен олсагъатда терслигими ангыладым. Анга бюгюн да кыйналама»,— деб хапар айтды Магомет бир джолда.

Магомет джырланы кеси да этеди. Аны талай джыры («Джюрек джырым—Къарачай», «Сени эшменг», «Джуртсуз къалгъанла», «Нек термилтесе?», «Туугъан джуртум», «Теберди», «Джаппайны кююю», «Сени кёрсем») халкъны арасында кенг джайылгъандыла.

Кеси этген джырлада Магомет туугъан джуртубузну ариулугъуну, Ата джуртуна суймеклигини юсюнден, мамыр джашауда къралыбызда халал урунуб джашагъанны уллу насыбха санагъаныны юсюнден, суйген къызыны ариулугъуну юсюнден джырлайды. Артыкъсыз да Тебердини юсюнден этген джырыны хар сёзюнде уллу джюрек джылылыкъ бла туугъан джуртуна чексиз суймеклик танылады:

Мен, тансыкълаб, суу ташынгы джалайым,
Къырдышынга баууруму салайым.
Сеннге келсем,— толгъанча хар муратым,
Сенсе мени джюрегими къанаты.

Магометни «Джуртсуз къалгъанла» деген джырыны юсюнден талай сёз айтыргъа тыйыншлыды. Ол джырыны, 1883-чю, 1905-чи джыллада, диннге алданыб, Турциягъа кёчген къарачайлыланы юслеринден этгенди. Дуняны башында Ата Джуртун тас этгенден кыйынлыкъ не зат болур? Аны юсюнден саягыш эте, ол кёчгюнчюлени юслеринден харлагъа эс иеди, 1905-чи джыл Турциягъа барыб, андан къачыб келген 7—8 адамны ха-

парларына тынгылайды Сёз ючюн, Текеланы Чомур, Текеланы Осман, Аджиланы Дандиу, Хубийланы Джандет, Кёбекланы Апас эмда башхаланы. Осман, Джандет, Апас бюгюн да саудула. Андан сора кёчгюнчюлени юслеринден, ала кетиб тебреген кюнлеринде кьалай джылагънларындан, алагъа джетген кыйынлыкълардан китаблада табканын окъуйду.

Ала письмоларында мында кьалгъанлагъа: бизни ючюн, барыб, ол терекни салкьынында бир олтуругъуз, ол таланы бауурланыб бир кьучакълагъыз, бизни ючюн ол — бу джерге барыб, кьара сууладан, бизни да эсигизге тюшюре, ичигиз деб джазгъандыла. Аланы ызларына тансыкълыкъларына, таралмакълыкъларына ёлче болмагъанды.

Ма ол кёчгюнчюлени юслеринден эшитген хапарларыны бир кьаууму. Чомур айтхан хапардан. «Биз Турцияны тенгиз джагъасына кече бла келиб тюшдюк, алай а ичибизде теги аурру чыкъланы себебли, кьатыбызгъа киши келмей, эки ай чакълы бирни тургъан эдик. Кемеде ёлгенлени тенгизге ата эдиле. Былай барыб тюшгенлей огъуна, асыры сокъурангандан джюрегиз суу болгъан эди...»

Апас айтхан хапардан. «Былай баргъанлай огъуна, ызыбызгъа кьачан кьайтабыз деб, анга сагъыш этиб тебреген эдик. Асыры ашыкългъандан, кече кёзюбюзге джукъу кирмей эди. Барыб Теберди ёзенни бир кёрсек, бауурланыб, суудан да ичиб, бир джылар эдик деб, Турцияда алай тарала эдик. Сора келиб Теберди аягъында суугъа бауурланыб ичген да этдик. «Андан бери 70 джыл кетсе

да, Апас, меннге ол хапарны айта тургъанлай да, энтда Тебердиден тансыкълыгъын алыб бошамагъанча, джылады»,—дейди Магомет.

Чомаланы Зекерья айтхан хапардан. «Бир киши бла юй бийчеси Турциядан Кавказгъа кетерге дыгалас этиб, бюгюн-тамбла къачаргъа деб кюн сайын джол кёл алыб тургъандыла. Сора бир кюн ол адам: энди бюгюн не боллукъ эсе да къачайыкъ, дегенди. Юй бийчеси анга: «Къапталынгы джууб, чалманнга джайыб турама, кёб турмай къурурукъду, ол къуругъанлай кетейик»,—деб къууанганды. Эри уа: «Да ол къуругъунчу энтда мында къалай турлукъбуз»,—деб, ахсыннганды..»

Дагъыда биреулен айтхан хапардан. «Былай бусагъатда доб деб Теберди ёзеннге тюшюб къалсам, анда, Айры-Бауда бир тюртю терек бар эди да, аны тюбюнде кесим уру къазыб, джаным саулай ичине кириб, башымы джабдырыб къоярыкъ эдим»,—деб Турцияда бир тебердичи алай айтыб тарала эди...»

«Кулизарны кёрмеҕенмисиз, турнала?» — деб, Кавказда къызы къалгъан бир тишируу, турна сюрюуню ызындан къараб джылаучан эди, — деб хапар айтханды Турциядан къайтханланы бири.

Магомет быллай хапарланы кёб эшитгенди. 1969 джыл ол, кёзюне Турциягъа кечгенлени кёргюзтюб, «Джуртсуз къалгъанла» деген джырны этгенди. Макъамын «Стамгулчула» деген халкъ джырны макъамыны тамалында салгъанды. Джырны сёзлери мухаджирни атындан айтыладыла. Джыр былайды:

Туугъан джерибизден Стампулгъа кѣчюб тебрedik,
Къарадыкъ да кѣкде кюнню кѣрмедик.

Ой, джылау-къычырыкъ ѳзенни толтуруб барад,
Къабырлада джатханланы къобарад.

Атам сѣз айталмайд, сѣзю тамагъына тыгъылыб,
Джарлы эгечим къалды джолда джыгъылыб.

Топуракъ алгъанма азыкъ салыучу артмакъгъа,
Малларымы кимле сюрелле джалпакъгъа?

Ой, кишней къалгъанды атым Ат-чабхан тюзюнде,
Бизден джарлы ким болур джер джюзюнде?

Къойчу итлерим тенгизге къараб улуйла,
Бизге кюе, баргъан суула къуруйла.

Кѣзюм къан кѣред, Къара тенгизге къарасам,
Кеме тохтайд, тауларыма таралсам.

Бу кемеде бармай, мен сал агъачда баргъаем,
Тебердиде бир тебе болуб къалгъаем.

Кече арасында джулдузла джылаб батдыла,
Анам ѳлюб, тенгиз тюрбуне атдыла.

Къара тенгизге къара кюн таякъла тиелле.
Къарачайда бизге къара киелле.

Тюшюрбюз-тюрбюрбюз, ой, джандан татлы джерибиз,
Къайда къалды Эресейде элибиз?

Ой, джаханимни джети эшиги ачылыб,
Кау-куу болдужъ, къраллагъа чачылыб.

Киши джеринде этген муратына ким джетер?
Къарачайда къара къойланы ким кютер?

Атылыб къалсакъ да, биз кѣгет джыйыб ашарек,
Къарачайда къая башында джашарек.

Биз, ийман чакъырта, «Кавказгъа» деб джан беребиз,
Намазлыкъгъа Кавказгъа айланыб киребиз.

Кёбле думп болдула, песси кьумлагъа кемюле,
Къарачайда къара суулагъа термиле.

Ой, джандет топуракъ мында тьююлдою, Кавказдад,
Иннетибиз бу джерледе къалмазгъад.

Ах, джылаб джаларек, Къобанны ташын табханлай,
Къалыб кетмесин бизни кюнюбюз батханлай.

Магомет бу джырын бир джолда Къарачай шахарда устазлыкъ институтну устазлары бла студентлерине джырлайды. Залдагъыла, уллу эс ийиб, солууларын алмагъанча тынгылайдыла. Бошагъанында уа, джырны къайтарыб энтда бир джырла, деб тилейдиле. Аланы бири былай айтады: «Бу джырны адам танг аласында эшитсе, туругъуз, элге бир къайгъы келгенди, деб, юйдегисин къобарлыкъды...»

Джырчылыгъындан сора да Магомет къарачай-малкъар джырланы джыйычуланы бириди. Ол джырланы эртдеден джыйыб теб-регенди, кеслерин да 1941-чи джылны къышындан, алтынчы классда окъуй тургъан заманындан бери джыяды. Къалай джыйыб башлагъаныны юсюнден ол кеси былай айтады:

«Хоншубуз Абайханланы Ингил, кьойнундан къазауатдагъы джашы Юсюбню сура тын чыгъарыб, анама кёргюзюб джылады. Сора дагъыда бир къагъытны чыгъарыб, окъу деб, меннге узатды. (Ингил кеси окъуй билмей эди). Ол къагъытда уа къазауатда ауур джаралы болгъан аскерчини кесине этген кююю джазылыб эди. Билмейме, джашымы ийген эди ол кююню, огесе башха адаммы джазыб берген эди. Мени джыр

джыйыуум ма ол кюден башланганды.
Кюден бир талай тизгинин келтирейик:

Тогъуз кюн бла тогъуз кечени
Къара тенгизде джюзгенме.
Ата Джуртуму джауладан сакълай,
Мен сол бутуму юзгенме.

Джашынгы бутундан акъгъан къан, анам,
Ой, шоркъа болуб секиред.
Джарлы анам, билмей тураса:
Джашынг къара къанла кекиред.

Эгечим бла джарлы анамдан
Джараларымы джашырдым.
Мен кѐб турмайын сау боллукъма деб,
Аланы юйге ашырдым.

«Шагърейлериме, танышларыма, тенглеримс, джууукълагъа, къонакъгъа келгеннге мен джыр аманат эте эдим. Къыргъызияда огъуна мен талай джыр джыйдым, алай болса да, джырланы кѐб джыйыб тебрегеним 1957-чи джылдан сора болду»,—дейди Магомет.

Ол, джырладан сора да, 800-ден артыкъ нарт сѐз джыйыб, 1958-чи джыл аланы Қырачай-Черкес илму-излем институтха береди. Алай а аны бек къадалыб джыйгъаны джырладыла.

1957-чи джыл район газетни редакциясында литсотрудник болуб ишлеген заманында Магомет иш бла кѐб джерде бола эди. Баргъан джеринден джыр келтирмей къоймай эди. Фермалада, сабан тюзледе джырласа, тынгылагъанлада да джырларгъа суйгенле, джыр билгенле кѐб чыгъа эдиле. Магомет аладан ала джырлагъан джырланы джазыб алыучан эди.

1960-чы джыл Къарачай-Черкес пединститутха устаз болуб джарашханында, Магомет джыр джыйыу ишге студентлени да къошады, артыкъсыз да—заочниклени. «Джыр джыйыуда меннге этген болушлукълары ючюн, алагъа джюрегимден уллу бюсюреу этиб, сау болсунла дейме. Бюгюн мени архивимде 1200 джыр барды да, меннге андан уллу байлыкъ боллукъ тюлдю»,—деб джууаб береди ол.

Бир джолда аны тенглери бири, ол джырланы къалай багъалатханын билген адам, накъырда этиб, былай айтады: «Магомет, сени 1200 джырынга 1200 къой берселе, ауушдуруму эдинг?»

Магомет, чамланыб: «Алай айтыргъа келюнг къалай баралды! Мен этсиз джашаяллыкъма, джырсыз а —джашаяллыкъ тюлме, сора къалай ауушдуруп эдим!»—деб джууаб береди.

1971 джыл джырчыны джанындан эсе бек суйген анасы ауушады. Андан сора толу юч джылны Магомет не джыр джырламайды, не къобузуна къол тийирмейди («Энди уа джыр келмейди мени бир да эсеме, джыр джырлатыучу джюрегим кюйгенди да...») Джюрек-лери къыйнала, тенглери: «Энди Магомет былай джырламай къалыб кетергеми тебреди?» — деб къайгырадыла.

Алай болса да, заман оза, джашау хорлайды, аны да джюреги бираз джазылады. 1974 джыл ол «Тенгелег джууаб» деген джырын этеди:

Эштигиз, тенгле, сиз мени джууабымы:
Согъарыкъма къыл къобузну мен, джыламайын...

Мындан алда Магометге 50 джыл толгъанды. Ол кѣб тюлдю. Алай а ол джылындан эсе да джаш кѣрюнеди. Кесине аны айтсанг. ол, ышара, былай джууаб береди: «Мени джылымдан эсе джаш кѣрюнгеним джырланы былай бек сүйгеним ючюн болур деб, акылым алайды».

Эшта, тюзю да алай болур.

БАШЛАРЫ

I

Автордан	3
«Джырчы ёлсе, джыры кьалыр...»	8
Джангы джашау — джангы джырла, джангы джырчыла	33
Ленинни юсюнден халкъ джырлайды	42

II

Кьалтур (Хиджи)	53
Багъыр улу Кьасбот	76
Мечиланы Кязим	102
Кьалай улу Аппа	113
Кьапруч улу Мусса	131
«Джырладан согьулгъан» (Езденланы Абугаллий)	145
Джылла бла джырла (Хубийланы Магомет)	160

ИБ 846

ОРТАБАЕВА РИММА АБУЛ-КЕРИМОВНА

У РОДНИКА

(о карачаево-балкарских народных певцах)

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник В. И. Бекетов.
Худ. редактор М. П. Бертник.
Технич. ред. М. Ф. Перепадя.
Корректор К. А. К. Салпагарова.

Сдано в набор 24.03.81.

Подписано к печати 29.10.81. ВУ 12290.

Формат 70X90¹/₃₂. Бумага типографская № 3.

Гарнитура литературная.

Печать высокая.

Усл. п. л. 6.73. Уч.-изд. л. 6.87.

Заказ № 1575. Тираж 600. Цена 45 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100, Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская укрупненная типография
357100, Черкесск, Первомайская, 47.

072

Оргабаева Р. А.-К. У родника, Ставропольское кн. изд-во (Карачаево-Черкесское отд.).

Данная работа — итог многолетних поисков ученого. Она посвящена изучению творчества карачаево-балкарских народных певцов. Автор исследует их репертуар, творческую манеру исполнения, их роль в национальснм и межнациональном общении. Особое внимание в работе уделено произведениям народных певцов о Ленине дружбе народов.

82.3(2 кар.)

О $\frac{4603000000-58}{M159(03)-81}$ 72-81

